МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ФІЛОЛОГІЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

КАФЕДРА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Кваліфікаційна робота
магістра

на тему **ФОРМАЛЬНО-ГРАМАТИЧНА І СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНА СТРУКТУРА СКЛАДНОПІДРЯДНИХ РЕЧЕНЬ У МАЛІЙ ПРОЗІ О. ГОНЧАРА**

Виконала: студентка 2 курсу, групи 8.0358-у
спеціальності 035 “Філологія”
освітньої програми “Українська мова та література”
спеціалізації 035.01 “Українська мова та література”

_____ Г. Н. Машко

Керівник _____ д-р філол. наук,
проф. Р. О. Христіанінова

Рецензент _____ канд. філол. наук,
доц. Л. М. Стовбур

Запоріжжя
2020

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет *філологічний*
Кафедра *української мови*
Рівень вищої *освіти магістр*
Спеціальність *035 "Філологія"*
Освітня програма *"Українська мова та література"*
Спеціалізація *035.01"Українська мова та література"*

ЗАТВЕРДЖУЮ
Завідувач кафедри української мови
_____ Р. О. Христіанінова
"24" жовтня 2018 року

ЗАВДАННЯ
НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ СТУДЕНТЦІ
Машко Гоар Нверівні

1. Тема роботи *Формально-граматична і семантико-синтаксична структура складнопідрядних речень у малій прозі О. Гончара*, керівник роботи *Христіанінова Раїса Олександрівна, доктор філологічних наук, професор,* затверджені наказом ЗНУ від "24" травня 2019 року № 781-с.
2. Строк подання студентом роботи – "20" грудня 2019 р.
3. Вихідні дані до роботи: Гончар О. Т. Твори : у 7 т. Київ : Дніпро, 1987–1988. Т. 1. 549 с. ; Т. 3. 557 с. ; Т. 6. 703 с. ; *наукові праці С. Бевзенка, І. Вихованця, А. Загнітка, Р. Христіанінової та ін.*
4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки (перелік питань, які потрібно розробити):

1. *Особливості формально-граматичної організації складнопідрядних речень в українському мовознавстві.*
2. *Семантико-синтаксична організація складнопідрядних речень у мові.*
3. *Формально-граматична будова складнопідрядних речень у малій прозі О. Гончара.*
4. *Семантико-синтаксичні типи складнопідрядних речень у малій прозі О. Гончара.*

5. Консультанти розділів роботи

Розділ	*Прізвище, ініціали та посада керівника роботи*	*Підпис, дата*	
		Завдання видав	*Завдання прийняв*
Вступ	Христіанінова Р. О., професор	10.12.2018	10.12.2018
Перший розділ	Христіанінова Р. О., професор	08.02.2019	08.02.2018
Другий розділ	Христіанінова Р. О., професор	12.05.2019	12.05.2019
Висновки	Христіанінова Р. О., професор	08.10.2019	08.10.2019

6. Дата видачі завдання –"24" жовтня 2018 року.

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	*Назва етапів кваліфікаційної роботи*	*Термін виконання етапів роботи*	Виконано
1.	Пошук наукових джерел з теми дослідження, їх вивчення та аналіз; укладання бібліографії	Вересень – жовтень 2018 р.	Виконано
2.	Добір фактичного матеріалу	Вересень – грудень 2018 р.	Виконано
3.	Написання вступу	Грудень 2018р. – січень 2019 р.	Виконано
4.	Написання розділу 1 "Типи складнопідрядних речень у контексті синтаксичної науки"	Лютий – квітень 2019р.	Виконано
5.	Написання розділу 2 "Формально-граматична та семантична організація складнопідрядних речень у малій прозі О. Гончара"	Травень – вересень 2019 р.	Виконано
6.	Формулювання висновків	Жовтень 2019 р.	Виконано
7.	Оформлення роботи, одержання відгуку та рецензії	Листопад 2019 р.	Виконано
8.	Захист роботи	Січень 2020 р.	Виконано

Студентка _____ Г. Н. Машко

Керівник роботи _____ Р. О. Христіанінова

Нормоконтроль пройдено.

Нормоконтролер _____ Л. М. Стовбур

РЕФЕРАТ

Кваліфікаційна робота магістра "Формально-граматична і семантико-синтаксична структура складнопідрядних речень у малій прозі О. Гончара" містить 67 сторінок.

Для виконання кваліфікаційної роботи дібрано понад 1000 складнопідрядних речень, опрацьовано 64 наукових джерела.

Об'єктом дослідження були складнопідрядні речення в малій прозі О. Гончара.

Предметом вивчення слугувала специфіка формально-граматичної й семантико-синтаксичної структури складнопідрядних речень у малій прозі О. Гончара порівняно з функціонуванням цих речень у сучасній українській літературній мові загалом.

Мета роботи – дослідити формально-синтаксичну та семантико-синтаксичну організацію складнопідрядних речень у малій прозі О. Гончара.

У процесі дослідження виконано такі **завдання**:

1) окреслено межі складнопідрядних речень в синтаксисі сучасної української літературної мови;
2) виокремлено складнопідрядні структури в малій прозі О. Гончара;
3) виявлено якісний та кількісний склад сполучних засобів, якими підрядні предикативні частини приєднуються до головної частини у творчій палітрі О. Гончара;
4) визначено формально-граматичні й семантико-синтаксичні типи складнопідрядних речень, уживаних О. Гончаром у новелах та оповіданнях.

Дослідження велося із застосуванням таких **методів і прийомів**. Основним є описовий метод з його універсальним прийомом класифікації та систематизації мовних фактів; аналітичний та зіставний методи – для опису, систематизації та узагальнення матеріалу.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що в ній уперше було досліджено та детально проаналізовано формально-граматичні особливості та семантичні різновиди складнопідрядних речень у малій прозі О. Гончара.

Сфера застосування. Результати праці можуть бути використані у вишах на лекціях та семінарах з історії української літератури, української мови, у школах, а також для написання посібників, підручників.

Ключові слова: СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНІ ТИПИ, СИНТАКСИС, СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ, ФОРМАЛЬНО-ГРАМАТИЧНІ ТИПИ

ABSTRACT

Master's qualification work "Formal-grammatical and semantic-syntactic structure of complex sentences in a small prose by O. Honchar " contains 67 pages of printed text.

About 1000 compound sentences and 64 scientific sources have been analyzed.

The object of the study were a complex sentences in the creation of language O.Honchar.

The subject of the study were the specifics of the functioning of complex sentences in the creation of O. Honchar in comparison with the functioning of these sentences in modern Ukrainian literary language in general.

The aim of this study were to find out the formal-syntactical and semantic-syntactical organization of complex sentences in the small prose by O. Honchar.

During the study the following **tasks** were completed:

1) outline the boundaries of complex sentences in the syntax of modern Ukrainian literary language;
2) the complex structures in the small prose of O. Honchar were singled out;
3) the qualitative and quantitative composition of the binding agents were revealed, with which the subordinate predicative parts were attached to the main part in the creative palette of O. Honchar;
4) defined the formal-grammatical and semantic-syntactic types of complex sentences used by O.Honchar.

The study was conducted using the following **methods and techniques.** The basic **method** was descriptive of its universal reception of classification and systematization of linguistic facts; analytical and comparative **methods** – for the description, systematization and synthesis of the material.

The scientific novelty of the study was that it first explored and analyzed in detail the formal-grammatical features and semantic varieties of complex sentences in the work of O.Honchar.

Application Field. The results of the study can be used at lectures and seminars on Ukrainian literature language, in schools and at lectures on Ukrainian literature.

Keywords: SYNTAX, COMPLEX CONDITIONAL TASKS, FORMAL-GRAMMATICAL TYPES, SEMANTIC-SYNTACTICAL TYPES

ЗМІСТ

ВСТУП…….. 7
РОЗДІЛ 1. ТИПИ СКЛАДНОПІДРЯДНИХ РЕЧЕНЬ У КОНТЕКСТІ СИНТАКСИЧНОЇ НАУКИ ……. 9
1.1. Складнопідрядне речення як синтаксична одиниця ……...…. 9
1.2. Класифікації складнопідрядних речень в історії українського мовознавства …… 13
1.3.Типи складнопідрядних речень ……. 15
1.3.1. Складнопідрядні речення розчленованої структури ……... 15
1.3.2. Складнопідрядні речення нерозчленованої структури……..... 23
1.4. Багатокомпонентні складнопідрядні речення……... 31
Висновки до розділу 1…… 34
РОЗДІЛ 2. ФОРМАЛЬНО-ГРАМАТИЧНА ТА СЕМАНТИЧНА ОРГАНІЗАЦІЯ СКЛАДНОПІДРЯДНИХ РЕЧЕНЬ У МАЛІЙ ПРОЗІ О. ГОНЧАРА ……. 36
2.1. Складнопідрядні речення розчленованої структури в малій прозі О. Гончара……. 31
2.2. Складнопідрядні речення розчленованої структури в канві творів О. Гончара…….. 45
2.3 Багатокомпонентні складнопідрядні речення в творах О. Гончара……..... 53
Висновки до розділу 2……. 56
ВИСНОВКИ…… 59
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ……. 62

ВСТУП

У синтаксичній науці сьогодення речення досліджують як багатоаспектну синтаксичну одиницю (Д. Баранник, І. Вихованець, А. Грищенко, П. Дудик К. Городенська, Н. Гуйванюк, Н. Іваницька, А. Загнітко, М. Мірченко, В. Русанівський, Р. Христіанінова, К. Шульжук та ін.). Такий підхід дає змогу розглядати речення в його цілісності, багатогранності. Це стосується і складнопідрядних речень, які у формально-граматичному і в семантико-синтаксичному аспектах детально вивчені й описані, але з позицій комунікативної організації та функціювання в окремих текстах потребують спеціального вивчення.

Незважаючи на таку розлогу літературу, ще й дотепер чимало питань щодо складнопідрядних речень залишаються невивченими. Зокрема, немає праць, присвячених дослідженню функціювання складнопідрядних речень у малій прозі О. Гончара.

Актуальність дослідження визначена потребою цілісного вивчення складнопідрядних речень у малій прозі О. Гончара.

Об'єктом дослідження є складнопідрядні речення в малій прозі О. Гончара.

Предметом дослідження постає формально-граматична і семантико-синтаксична структура складнопідрядних речень у малій прозі О. Гончара.

Мета дослідження – дослідити формально-граматичну та семантико-синтаксичну організацію складнопідрядних речень у малій прозі О. Гончара.

Досягнення поставленої мети передбачає виконання таких **завдань:**

1) окреслити межі складнопідрядних речень в синтаксисі сучасної української літературної мови;

2) виокремити та проаналізувати складнопідрядні структури в малій прозі О. Гончара;

3) виявити якісний склад сполучних засобів, якими підрядні предикативні частини приєднуються до головної частини у творчій палітрі О. Гончара;

4) з'ясувати вплив семантики опорного слова головної частини та синтаксичних засобів зв'язку частин на формування семантики складнопідрядних речень в малій прозі О. Гончара;

5) визначити формально-граматичні й семантико-синтаксичні типи складнопідрядних речень, уживаних О. Гончаром у новелах та оповіданнях.

Методи дослідження. У процесі дослідження було використано комплекс наукових методів, серед яких – аналіз та синтез, а також узагальнення теоретичних даних за тематикою дослідження. Для характеристики складнопідрядних речень, їхньої структури та типів використано описовий метод як основний, за допомогою прийому класифікації та систематизації згруповано дібрані з творів складнопідрядні речення.

Наукова новизна дослідження. Уперше було досліджено та детально проаналізовано формально-граматичні особливості та семантичні різновиди складнопідрядних речень у малій прозі О. Гончара.

Практичне значення дослідження. Результати дослідження знайдуть застосування у вищих закладах освіти на лекціях та семінарах із сучасної української літературної мови під час вивчення складнопідрядних речень, із стилістики української мови, а також у школах на уроках української мови у процесі розгляду складнопідрядних речень, української літератури під час аналізу малої прози О. Гончара.

РОЗДІЛ 1
ТИПИ СКЛАДНОПІДРЯДНИХ РЕЧЕНЬ У КОНТЕКСТІ СИНТАКСИЧНОЇ НАУКИ

1.1. Складнопідрядне речення як синтаксична одиниця

Складнопідрядним називається таке складне речення, “в якому одна його складова частина пояснює в другій якийсь член або всю її загалом” [20, с. 32]. Предикативні частини у складнопідрядних реченнях поєднані підрядним синтаксичним зв’язком, який у них є реченнєвотвірним. Підрядний зв’язок властивий словосполученню, простому реченню і складному реченню. “У словосполученнях підрядність загалом має прислівний характер, поєднуючи два повнозначні лексичні компоненти на основі валентних потенцій лексеми (валентна підрядність) чи сполучувальних потенцій певної частини мови (невалентна підрядність): *читати газету, цікава історія*. У реченнях вона буває прислівною і приреченнєвою (за іншою термінологією – детермінантною)” [45, с. 13].

“Та частина, яка синтаксично залежить від другої частини і має у своєму складі сполучник чи сполучне слово, називається підрядною частиною, а частина незалежна, якій підпорядковане підрядне речення, називається головною частиною” [20, с. 33].

У складносурядних реченнях предикативні частини пов’язані як граматично однотипні, рівноправні, натомість складнопідрядні речення “складаються з граматично різнотипних, нерівноправних частин, одна з яких є граматично незалежною (головна), а друга – граматично залежною (підрядна)” [17, с. 81].

Частини складнопідрядних речень є синтаксично нерівноправними: синтаксично незалежна частина головна, а синтаксично залежна – підрядна. Це чітко визначається за синтаксичними засобами зв’язку: у підрядній частині завжди існує показник її несамостійності – підрядний сполучник або сполучне

слово [52, с. 252]: *Вночі,* ***коли*** *уся природа спить, поринувши у темряву й знемогу, лише людина вміє освітить свою домівку…*(Л. Дмитерко).

Головна й підрядна предикативні частини взаємозв'язані, оскільки головна частина в багатьох випадках потребує підрядної для вираження її змісту. Формальним показником підрядної частини є наявність у ній сполучника або сполучного слова, яким вона й приєднується до головної частини. "Крім того, від головної частини завжди можна поставити питання до підрядної, чого неможливо зробити навпаки, напр.: *Довіку мене зігрівало святе відчуття (яке?),* ***що лиш рідна земля може дати нам силу життя*** (Л. Забашта). *Добре жить тому (кому саме?),* ***чия душа і дума добро навчилися любить!*** (М. Нагнібида).

Складнопідрядні речення можуть бути або елементарними (двокомпонентними) конструкціями, що складаються тільки з двох предикативних частин (головної і підрядної), або неелементарними (багатокомпонентними), які складаються з трьох і більше предикативних частин. Елементарні конструкції становлять основу синтаксичної структури складнопідрядного речення, їх називають ще базовими. З них у мовленні формуються різні неелементарні складнопідрядні речення.

За структурою складнопідрядні елементарні речення дуже різні. Так, в одних із них підрядна частина може відноситися до окремого слова головної частини і пояснювати його, в інших – може стосуватись усієї головної частини і пояснювати її загалом; в одних складнопідрядних реченнях підрядна частина приєднується до головної за допомогою сполучників, в інших – за допомогою сполучних слів, в одних складнопідрядних реченнях наявні співвідносні слова в головній частині як її необхідні складники, в інших – вони відсутні тощо. "Структура складнопідрядного речення в кожному конкретному випадку обумовлюється його змістом і тими завданнями, які ставить перед собою його автор. Основними засобами зв'язку між предикативними частинами складнопідрядних речень, є сполучники підрядності, сполучні слова, інтонація,

співвідносні, або вказівні, слова та порядок розташування частин, який може бути вільний і фіксований" [25, с. 37].

Основним засобом поєднання предикативних частин складнопідрядних речень постають сполучники **що, щоб, мов, немов, наче, неначе, ніби, нібито, коли, як, якщо, якби, хоч, так що, тому що, тільки що, для тощо щоб, незважаючи на те щоб** та ін. Сполучники в складнопідрядному реченні зазвичай виконують дві функції – поєднують підрядну частину з головною, а також є виразниками семантико-синтаксичних відношень між предикативними частинами. Напр.: *І зорі галактик із глибини всесвіту цілу ніч прислухаються,* ***як*** *зачіплянські коники цвірчать* (О. Гончар) (з'ясувальні відношення); *Хіба може мертва мідь привернути любов,* ***коли*** *не привертає її навіть серце?* (М. Стельмах) (відношення умови); *Надворі було вже поночено,* ***хоч*** *заграва на заході ще не згасла, а тільки опустилася нижче до землі й затужавіла над обрієм густо-червоною смугою* (Г. Тютюнник) (допустові відношення); ***Коли*** *ми обминаємо липовий шлях і опиняємось у долинці, нас оточує воркування струмків* (М. Стельмах) (часові відношення) тощо.

Крім сполучників, предикативні частини складнопідрядних речень можуть поєднувати сполучні слова, у ролі яких бувають відносні займенники і прислівники займенникового походження: **хто, що, який, чий, котрий, як, де, куди, звідки, коли, чому** та ін., які не тільки поєднують підрядну частину з головною, але й, на противагу сполучникам, є членами речення підрядної частини, напр.: *Старі буки були наче щойно витягнуті з червоної фарби, ясні краплі* ***якої*** *ще й досі з тихим шелестом падали на землю* (П. Гуріненко); *Кайдашеві було видко увесь шпиль,* ***на котрому*** *стояла церква, всіх людей коло церкви* (І. Нечуй-Левицький).

У головній частині складнопідрядних речень можуть бути співвідносні слова, у ролі яких "виступають вказівні займенники або прислівники займенникового походження: **той, такий, туди, так, тоді** тощо, які належать до складу головної частини. Такі слова самого значення не виражають, а тільки

вказують на те, що це значення буде передане наступною, підрядною частиною, напр.: *О, бідний* ***той,*** *хто крізь завої сині іде самотньо, мовчки, без мети (*М. Рильський)" [23, с. 317].

Важливим елементом побудови складнопідрядного речення постає порядок розташування предикативних частин. Він може бути вільним, якщо підрядна частина не має чітко визначеного місця у структурі речення і може займати позицію перед головною частиною, після неї, чи бути в середині головної частини, пор.: ***Щоб*** *дотягти до стипендії****,*** *ходив ночами на товарну станцію розвантажувати вагони* (О. Гончар); *Ходив ночами на товарну станцію розвантажувати вагони,* ***щоб*** *дотягти до стипендії*; *Ходив ночами,* ***щоб*** *дотягти до стипендії, на товарну станцію розвантажувати вагони*. Натомість підрядні причинові частини, приєднувані до головної частини сполучником **бо,** завжди стоять після головної частини: *В Семигорах нема де і втопитися,* ***бо*** *в ставках старій жабі по коліна* (І. Нечуй-Левицький), підрядні означальні завжди посідають позицію після пояснюваного слова, тобто можуть бути після головної частини або в середині неї, але ніколи не бувають перед головною частиною: *Нетрі розіллялись навколо ген сизого високого пасма гір,* ***яке*** *обійшло здалеку хату дугою* (Іван Багряний); *Пан,* ***який*** *був далеким родичем славнозвісного художника Рокотова з Літинщини й ходив у лібералах, був цим дуже вдоволений і залюбки показував свою церковицю гостям* (М. Стельмах).

Семантико-синтаксична структура складного речення відображає відношення між двома або більше ситуаціями об'єктивної дійсності.

Основний зміст усього сказаного у складнопідрядному реченні може передавати як підрядна частина, напр.: *Розвиток нашої держави - це загально цивілізований процес,* ***що базується не на антагонізмі, протистоянні та боротьбі, а на злагоді громадянського суспільства і держави, на знаннях, інтелекті та науці, на використанні всіх характерних рис менталітету українського народу*** *(*З журн.), так і головна, напр.: ***Необхідно забезпечити***

правове регулювання процесу переходу до соціальна орієнтованої та державно регульованої ринкової системи, *чого вимагає життя. (*З журн.) [23, с. 313–314].

1.2. Класифікації складнопідрядних речень в історії українського мовознавства

В історії українського мовознавства виокремлюють кілька класифікацій складнопідрядних речень. Першою була логіко-граматична (Ф. Буслаєв). Її вибудувано на уподібненні підрядних частин до членів простого речення та виокремлено підметові, додаткові, означальні та обставинні підрядні речення (Ф. Буслаєв), а трохи пізніше додано ще й присудкові (Д. Овсянико-Куликовский). Згодом учені звертають увагу на особливу структуру складних речень, їхню відмінність від простих та пропонують іншу класифікацію – формально-граматичну, що ґрунтується на розрізненні засобів зв`язку головної та підрядної частин, у ролі яких можуть бути сполучники або сполучні слова. На основі цього виділяють складнопідрядні речення сполучникового і відносного підпорядкування (П. Фортунатов, О. Пєшковський, Л. Булаховський та ін.). Наступною постає структурно-семантична класифікація, у якій ураховано власне-формальні, семантико-синтаксичні і власне-семантичні ознаки складнопідрядних речень (М. Поспєлов, В. Бєлошапкова, Н. Валгіна, С. Крючков, Л. Максимов, Н. Шведова). Випрацювана російськими лінгвістами структурно-семантична класифікація з 70-х років ХХ ст. набуває широкого поширення і в українському мовознавстві (С. Бевзенко, М. Каранська, І. Слинько, Н. Гуйванюк, М. Кобилянська, А. Загнітко та ін.). Згідно з цією класифікацією виокремлюють два власне-формальні типи складнопідрядних речень – конструкції нерозчленованої і розчленованої структури. У перших підрядна частина відноситься до окремого слова головної частини і пояснює його, у других – підрядна частина стосується всієї головної частини і пояснює її загалом.

Конструкції нерозчленованої структури охоплюють три семантичні різновиди – з'ясувальні, присубстантивно-атрибутивні і займенниково-співвідносні складнопідрядні речення. Складнопідрядні речення розчленованої структури представлені кількома семантичними різновидами – причиновими, умовними, часовими, допустовими, цільовими, наслідковими, порівняльними, приєднувальними. Цю класифікацію запроваджено в середніх (у спрощеному вигляді) та вищих закладах освіти.

Але вже з 90-х р. хх ст. питання класифікації складних речень взагалі і складнопідрядних зокрема знову набуває актуальності. І. Вихованець розробляє основи якісно нової класифікації складнопідрядних речень, вибудовує її з опертям на різновиди синтаксичного зв'язку між предикативними частинами, який виступає найхарактернішою формальною ознакою складнопідрядних речень. Учений виокремлює такі формально-граматичні типи складнопідрядних речень: 1) речення з детермінантними підрядними частинами, у яких підрядні пояснюють всю головну частину; 2) речення з прислівними підрядними частинами, підрядні частини в них пояснюють у головній частині слово, поєднуються з головною прислівним зв'язком; 3) речення займенниково-співвідносного типу, у яких підрядна частина стосується в головній співвідносного займенника та приєднана прислівно-корелятивним зв'язком;
4) речення з підрядними супровідними частинами, які пояснюють усю головну частину і поєднані з нею детермінантно-корелятивним зв'язком. Детермінантні складнопідрядні речення репрезентовані кількома семантико-синтаксичними різновидами – часовими, причиновими, цільовими, умовними, допустовими, наслідковими, порівняльними складнопідрядними реченнями, а також складнопідрядними реченнями місця та відповідності. Складнопідрядні речення з прислівними підрядними частинами об'єднують з'ясувально-об'єктні придієслівні, порівняльно-об'єктні прикомпаративні, локативні придієслівні й атрибутивні приіменникові конструкції [9, с. 298–311]. Займенниково-співвідносні складнопідрядні речення за специфікою поєднання співвідносних слів і засобів зв'язку утворюють три класи: 1) складнопідрядні речення

симетричної структури (серед них субстанціальні, атрибутивні, адвербіальні місця і часу);

2) складнопідрядні речення несиметричної структури, сформовані співвідносними словами з означальною семантикою та сполучниками **що, щоб, ніби, наче, неначе, немов та ін.;** 3) складнопідрядні речення несиметричної структури, які містять співвідносне слово **те** [9, с. 313–340].

Функції складнопідрядних речень у мові дуже важливі, оскільки вони, як і інші типи речень в українській мові, є основним засобом формування, вираження і повідомлення думки. Крім того, саме цей тип речень дає змогу виділити у висловленні головне й підрядне, сконцентрувати увагу на основній частині повідомлюваного [34, с. 122].

У цій роботі ми будемо дотримуватися основ структурно-семантичної класифікації.

1.3. Типи складнопідрядних речень

1.3.1. Складнопідрядні речення розчленованої структури

Підрядна частина в реченнях розчленованої структури пояснює всю головну частину. Зазвичай виокремлюють такі семантичні різновиди цих речень: часові, умови, мети, причини, місця, порівняльні, допустові, наслідкові, супровідні (приєднувальні).

Складнопідрядні речення з підрядними **часу** – це складнопідрядні речення розчленованої структури, підрядні частини яких указують на період або час тривання дії головної частини. Зазвичай підрядні частини цих речень стосуються головної частини загалом і залежні від неї. Вони відповідають на питання **коли? з яких пір? як довго? до якого часу? з якого часу?** поєднуються з головною частиною сполучними словами **поки, коли, доки, допоки,** сполучниками **як, ледве, як тільки**. Підрядні частини складнопідрядних речень часу щодо головної частини можуть стояти в препозиції, інтерпозиції й постпозиції [23, с. 173]. Наприклад: ***Коли*** *ми*

обминаємо липовий шлях і опиняємось у долинці, нас оточує воркування струмків (М. Стельмах); ***Коли*** *з батьками Арсена трапилося лихо, ніхто з близьких родичів не захотів брати хлопця до себе* (Д. Корній); *Причаївшись десь у затінку, Таня жадібно стежила за рідною постаттю,* ***аж поки*** *хлоп'ячий гурт не зникав у глибині вечірньої вулиці* (О. Гончар).

За співвідношенням часу дії головної і підрядної частин розглядані складнопідрядні речення поділяються на дві групи:

1) зі значенням одночасності, коли дії обох предикативних частин збігаються в часі: ***Коли*** *дороги життєвої Тебе підхопить вітер злий, По вінця сили трудової у серце стомлене налий* (М. Рильський); ***Коли*** *ми йшли удвох з тобою вузькою стежкою по полю, я гладив золоте колосся* (Д. Павличко); *Можливо, знову загримлять гармати, І танк зімне пшеницю на лану, І буде плакать і журитись мати,* ***Коли*** *сини ітимуть на війну* (В. Симоненко); ***Як*** *виходили із двору Посинілого султана, Підлий візир крізь дозори Слав убивць поза тумани* (Б. Олійник); ***Як*** *падала,* ***то*** *гірко обіймала важкий живіт із первістком своїм* (І. Жиленко); ***В той час коли*** *тиф нещадно косив петлюрівців і січових стрільців,…у Кам'янці-Подільському точилася запекла боротьба і йшов торг за владу…* (М. Стельмах); *…котрийсь із їхніх нащадків стане крилатим, літатиме в небі, стрибатиме вночі з парашутом з таких висот, де лютує мороз,* ***в той час як*** *земля дихає теплом повного літа…* (О. Гончар). Підрядна частина приєднується до головної за допомогою сполучних слів **коли, поки, доки** та сполучників **як, у той час як;**

2) з семантикою різночасності, коли дія головної частини відбувається після дії підрядної (складнопідрядні речення наступності): ***Коли*** *злива прокотилася над Дніпром і пішла далі на лівий берег, Олег* ***виліз*** *з-під човна* (Д. Бедзик); ***Коли*** *баркас наблизився, Мемет покинув кав'ярню і подався на берег* (М. Коцюбинський); ***Вернуться*** *вони,* ***як*** *оці, тепер замовклі, гори* ***загримлять*** *потоками весни* (М. Рильський); ***Як*** *став місяць серед неба, ревнули гармати* (М. Рильський); ***Як*** *упав же він* ***з*** *коня та й на білий сніг, "Слава!", "Слава!" покотилось і лягло до ніг* (П.Тичина); ***Після того як***

пронеслась, ***як*** *уже покушпелила п'ятитонка на Вовчуги, відчула себе Єлька ніби аж полещеною цими провідинами* (О. Гончар); або коли дія головної частини відбувається перед дією підрядної (речення передування): ***Доки*** *сонце зійде, роса очі виїсть* (Н. тв.); *А мати стояла нерухомо,* ***доки*** *син на горб не вийшов* (А. Головко); ***Перед тим як*** *в путь рушати, Варто передумать, брате, Все, що ми проскочили колись…* (Б. Олійник); *Вранці,* ***перед тим як рушити на переправу****, Хаєцький зробив ревізію на возах і доповів командирові роти про наявну кількість мін.* (О. Гончар).

Складнопідрядними реченнями з підрядними **умови** вважають такі конструкції розчленованої структури, у яких підрядна частина вказує на реальну або ірреальну умову, за якої відбувається або могла б відбутися дія головної предикативної частини [37, с. 26]. Із-поміж складнопідрядних речень умови зазвичай виокремлюють два різновиди: 1) складнопідрядні речення реальної умови; 2) складнопідрядні речення ірреальної умови [29, с. 212].

У складнопідрядних реченнях реальної умови предикативні частини поєднуються за допомогою сполучників **якщо, коли, як, раз,** а присудки виражені дієсловами у формі дійсного або наказового способу чи інфінітивом: ***Коли*** *чоловік старший за жінку на якийсь там десяток з хвостиком,* ***то*** *це ще ніякий не дядько* (М. Стельмах); ***Як не буде птахів****, то і людське серце стане черствим* (М. Стельмах); *Посіпака і є посіпака, найліпший для нього притулок – у сирій землі гнити,* ***раз*** *із людей знущався* (Є. Гуцало); *А* ***якщо*** *птахам стає тісно на землі,* ***то*** *й людям немає на ній притулку* (Я. Гоян); ***Раз*** *ми разом, значить разом* (П. Тичина); *В повітрі вже, видно, щось почули,* ***раз*** *дозори оце порозсилали в усі кінці* (О. Гончар).

У складнопідрядних реченнях ірреальної умови підрядні частини приєднуються до головної за допомогою сполучників **коли б, якби, аби, аби тільки***: Може, мені зрештою і вдалося б прилучитися до лику святих,* ***якби*** *не один випадок* (А. Дімаров); ***Якби*** *не поезії дивнії чари, убогі жили б ми, понурі, як хмари* (І. Франко); *Пам'ять могла б убити нас,* ***коли б*** *не мала рятівної властивості забувати* (Л. Первомайський); *Воно б і нічого проплисти від броду*

до броду, ***аби тільки*** *чогось із крижиною не трапилось та мама не дізналась…* (М. Стельмах); *От* ***аби*** *мати загубила пояс, то мав би Юхрим що трощити* (М. Стельмах). Дієслова-присудки у таких реченнях зазвичай уживані у формі умовного способу.

Складнопідрядні речення з підрядними **мети (цільові)** – це такі конструкції розчленованої структури, підрядні предикативні чистини яких визначають, задля чого відбувається дія головної частини, тобто мету дії головної частини [25, с. 39]. Підрядні частини в розгляданих складнопідрядних реченнях можуть бути щодо головної частини в препозиції, інтерпозиції і постпозиції: *І несли ми сили наші,* ***щоб звалити гнів віків*** (В. Сосюра); ***Щоб прийшло на землю сподіване щастя****, треба великої праці* (М. Коцюбинський); *Пригнувшись,* ***щоб не зачепитись за різьбу пухнастого гілля,*** *дівчина виходить на дзвінку дорогу* (М. Стельмах).

Підрядні частини складнопідрядних цільових речень поєднуються з головною за допомогою сполучників: **щоб (щоби), аби, для того щоб, задля того щоб, затим щоб, з тим щоб, на те щоб:** *То приходить без усяких черг, розштовхавши середи й суботи, чистий-чистий, мов роса, четвер,* ***щоб*** *омить нас в жалості й скорботі* (І. Жиленко); *Зараз він був щедрий, великодушний, всі свої таємниці відкрив би, товаришеві,* ***аби лиш*** *підбадьорити Гену* (О. Гончар); *Старий поволі пішов на пасіку,* ***задля того щоб*** *попрощатися з бджолами* (М. Стельмах); *Сагайдак звужує зір,* ***з тим щоб*** *не бачити спотвореного обличчя і брудної ганчірки* (М. Стельмах); ***Для того щоб*** *ознайомитися з будь-яким великим містом, треба обійти найбільш характерні його вулиці й завулки* (П. Панч).

Складнопідрядними реченнями з підрядними **причини** вважають такі конструкції розчленованої структури, у яких "підрядна частина розкриває причину дії головної частини або обґрунтовує те, про що йдеться в головній частині" [25, с. 20]. Підрядна частина у складнопідрядних реченнях причини поєднується з головною за допомогою сполучників **бо, позаяк, адже, оскільки, а що... то, через те що, тому що, того що, у зв'язку з тим що, за тим що, від**

того що, унаслідок того що: *Тільки жалість не спить,* ***бо*** *триока* (І. Жиленко); *Просторо їм тут,* ***позаяк*** *ні деревця, ні кущика немає в Ониськовому дворі* (Григір Тютюнник); *Я всі три удари витримав із мазохістською насолодою,* ***адже*** *вони прочистили мої зациклені мізки* (В. Шкляр); *Відмовитися од цього вони не могли,* ***оскільки*** *й без того вже кілька днів не одержували хліба і не мали сили ходити на роботу* (Л. Забашта); ***А що*** *очі туманилися слізьми,* ***то*** *здавалось, що хата й дерева плачуть…* (Є. Гуцало); *А* ***що*** *тепер були дні гарячі,* ***то*** *вона ходила лише в сорочці підперезана* (О. Копиленко); ***А що*** *не було місця на лаві у тісній хаті, послалась баба долі* (М. Коцюбинський); ***Тому що*** *він був ще малий тягати воду, дід віддав його до ковбасника* (П. Панч);

Їм сумно, гірко і, мабуть, хочеться плакати, ***того що*** *він не йде* (Григір Тютюнник); ***Від того що*** *сонце ніколи не заглядало в це тісне місце, дощова вода нікуди не стікала, тут завсіди було вогко* (П. Мирний); ***Унаслідок того що*** *подібні новотвори формують специфічне деструктивне бачення дійсності, антагонують зі звичними назвами речей, вони виявилися особливо суголосними сучасній постмодерновій літературі й культурі взагалі* (М. Баган).

Складнопідрядні речення **місця** являють собою такі конструкції розчленованої структури, підрядні частини яких позначають місце чи напрям дії головної частини [25, с. 41]: *Скрізь,* ***куди*** *сягали їхні тьмяні відсвіти, вся земля була встелена людом* (О. Гончар). Підрядні частини таких речень можуть стояти перед головною, після неї або в середині її та поєднуються з нею сполучними словами **де, куди, звідки:** *Ходив чумак до голубого Дону,* ***де*** *давній предок умочив шолом* (М. Рильський); ***Де*** *котиться між голубих лугів Хмарина ніжна з білими плечима, Я продаю сонця – оранжеві, тугі, З тривожними музичними очима* (І. Драч); *Князь поглянув тепер уже через праве плече,* ***де*** *сподівався нагледіти пресвітера Ларивона* (П. Загребельний); ***Де*** *громи гриміли смертю огняною, Зливи прошуміли сивою стіною* (А. Малишко); *Оддалік,* ***де*** *жита вигинались на рівнинах, плив комбайн* (О. Десняк); *Хилилися густі лози,* ***звідкіль*** *вітер віє* (В. Сосюра); *Всі*

глянули, ***куди*** *він вказував* (О. Гончар); *Він скрізь ходив,* ***куди*** *і ми ходили* (Леся Українка).

Порівняльними називаються такі складнопідрядні речення розчленованої структури, підрядна частина яких, поєднуючись із головною за допомогою порівняльних сполучників **як, мов, немов, наче, неначе ніби** та ін., пояснює її через порівняння і відповідає на питання *як?* [25, с. 22]. Підрядні частини в них можуть посідати позицію після головної частини, перед нею і в середині її*: Примружив очі глибоко іскристі,* ***немов*** *засяяв сонця промінь* (А. Малишко); *Блукає листопад і в шахти заглядає,* ***неначе*** *з листя він браслетами дзвенить* (В. Сосюра); ***Мов*** *раб німий на араратській скелі Карбує написи про подвиги царя, Ти на папері почуттів моря Переливаєш в строфи невеселі* (В. Симоненко). Предикативні частини поєднують сполучники **як, мов, так само як, так як, мовби, немовби, начеб:** *Гнув сон мене,* ***як*** *вітер гне стебло* (Д. Павличко); *Стояла у красі своїх кіс і сльозин,* ***мов*** *пшеничний колосок у вечірній росі* (М. Стельмах); *У хлопця землі,* ***що*** *здоров'я в каліки…* (Д. Павличко); *Сміятися людина повинна вчитися,* ***так само як*** *вона вчиться ходити, розмовляти, робити хороші речі* (П. Загребельний); *Це фатальне зближення між ними не може не прийти,* ***так як не*** *може не прийти смерть до людини* (Ірина Вільде); *Дріботів, вихиляючись, прицокував,* ***мовби*** *панна в танку закаблуками, і мерехтів, мерехтів* (І. Багряний); *І раптом уся Левкова злість погасла,* ***немовби*** *болотяний вогник* (М. Стельмах); *Долиною повилась річечка,* ***начеб*** *хто кинув нову синю стрічку на зелену траву* (М. Стельмах); *…і запарувала, закуріла земля,* ***начебто*** *вона позбирала звідусіль косарів* (М. Стельмах).

Допустові складнопідрядні речення – це такі конструкції розчленованої структури, підрядна предикативна частина яких означає умову, всупереч якій відбувається дія головної частини [25, с. 23]. Підрядна частина цих речень приєднується до головної сполучниками **хоч (хоча), хоч (хоча)… але, хоч (хоча)… а, хоч (хоча)… проте, хоч (хоча)… однак, хоч (хоча)… та, хоч (хоча)… зате, дарма що, дарма що… але, незважаючи на те що, хай (нехай),**

хай (нехай).. але, хай (нехай)… та: *Розуміючи, що Василеві зараз нелегко, Добриня,* ***хоч і*** *сам почувався незручно, прийшов йому на допомогу* (В. Малик); *І* ***хоча*** *Шашелю іноді буває самотньо, у контакти він ні з ким вступати не хоче* (О. Аврамчук); ***Хоч*** *була рання весна,* ***але*** *надворі було вже гаряче* (І. Нечуй-Левицький); ***Хоча*** *має економія в Каховці свою власну контору,* ***проте*** *Савка рідко ночує там* (О. Гончар); *І* ***хоч*** *по селах окупаційною владою було якнайсуворіше наказано ночувальників без дозволу старости й на поріг не пускати,* ***однак*** *ці розпорядження ніби й не стосувались дядька Івана* (О. Гончар); *Він* ***хоч і*** *не говіркий,* ***та*** *іноді й на нього находить балакучка* (І. Багряний); *І* ***хоча*** *в роботі просувалися не так щоб уже й швидко,* ***зате*** *зробленим мали повне право пишатися* (І. Маценко); ***Дарма що*** *вони цілими днями були вкупі,* ***але*** *перед самим сном їм теж: хотілося переговорити про невідкладні свої справи* (О. Гончар); ***Хай*** *яка буде спека, а води тут ніколи не меншає* (О. Гончар); ***Хай*** *життя – одне стернисте поле,* ***але*** *перейти – не помину* (В. Стус); *...****хай*** *запізно омолодитись,* ***та*** *зарано ще – старіти* (В. Стус).

Окрему групу становлять складнопідрядні речення **узагальнено-допустові,** у головній частині яких йдеться про результат, протилежний тому, якого слід було б чекати, а зміст підрядної частини має узагальнений характер. Підрядні частини в них поєднуються з головними складеними сполучними словами **як не, де не, скільки не, куди не, коли не, який не, хто не, що не, хоч як, хоч скільки, хоч який:** ***Скільки не*** *кликали Гафійку їсти, вона не ввійшла* (М. Коцюбинський); *Як* ***не*** *лає,* ***як не*** *кричить на неї пані, бабуся не лякається* (Марко Вовчок); *Таких яворів Марко,* ***хоч скільки*** *світу пройшов, ніде не бачив* (М. Стельмах); ***Хоч як*** *пручався Пронь, Солонькови залишили йому старовинні фамільні меблі Кравичів…* (В. Гужва).

Допустові сполучники можуть ускладнюватися умовною часткою **би,** що надає таким складнопідрядним реченням умовно-допустового значення [25, с. 29]: ***Хоч би й куди*** *їх закидала доля, мати, залишаючи все, неодмінно забирала з собою швейну машинку* (Є. Гуцало); *І* ***хто б там що кому не***

говорив, ***а*** *згине зло і правда переможе!* (Л. Костенко); *Ждатиме його,* ***хоч би*** *й довго довелося ждати* (О. Гончар); ***Хоч би*** *коли прийшов,* ***і хоч би*** *яким прийшов, вона чекатиме його* (М. Стельмах).

У **наслідкових** складнопідрядних реченнях підрядна частина означає результат дії головної або наслідок, який логічно випливає з її змісту. У таких складнопідрядних реченнях існує тісна взаємозалежність підрядної і головної частин: з одного боку, підрядна частина означає наслідок, що випливає зі змісту головної частини, з іншого – зміст головної є причиною того, про що йдеться у підрядній: *Теплий туман слався по полю і наливав балку по самі вінця,* ***так що*** *дерева потопали в ньому* (М. Коцюбинський). Підрядна частина завжди постпозиційна відносно головної та поєднується з нею за допомогою сполучників **так що (так що аж, так що й), аж:** *Підхопили всі, всі враз і з усіх сил,* ***так що й*** *коні шарахнулись набік* (Ю. Смолич); *Хмари стріл сипонули на них,* ***так що*** *затьмили сонце* (В. Малик); *Хлопці вийшли до села з заходу,* ***так що*** *тепер їм не було чого боятись* (Г. Тютюнник); *Геній, який відкрив зоряну путь, упав, скошений кулеметною чергою, у грязюку з кабелем у руках,* ***аж*** *зірки здригнулися в небі* (Я. Гоян). У сучасній українській мові складнопідрядні наслідкові речення вживаються порівняно рідко.

"Складнопідрядні речення **супровідні,** або **приєднувальні,** – це такі складнопідрядні речення розчленованої структури, підрядна частина яких, приєднуючись до головної за допомогою сполучних слів, містить додаткове повідомлення з приводу висловленого у головній частині" [23, с. 118]. Підрядна частина таких речень, стосуючись усієї головної, зазвичай передає якісь додаткові відомості або додаткові зауваження щодо змісту головної, а також може виражати оцінку висловленого в головній частині та висновки, що випливають з неї. Головна частина таких речень відносно завершена, у ній відсутні будь-які ознаки, які б указували на потребу підрядної, натомість у підрядній частині наявне семантично невизначене сполучне слово, зміст якого зрозумілий тільки з головної частини. Підрядна частина приєднується до головної за допомогою сполучного слова **що** в різних відмінках з

прийменниками і без них: *Ні, він рішуче має до нас симпатію,* ***що*** *видно з його обличчя* (М. Коцюбинський); *Народу зібралося дуже багато,* ***чого*** *ніхто не сподівався* (М. Коцюбинський); *Кожному хотілося пробитися наперед, стати поближче, щоб побачити і почути, як каан Менгу каратиме зрадницю-наложницю, чутка* ***про що*** *швидко прокотилася по всій Орді* (В. Малик); *Дівчина цмокнула старого в щоку,* ***після чого*** *обернулась до бійців* (О. Гончар).

1.3.2. Складнопідрядні речення нерозчленованої структури

У складнопідрядних реченнях нерозчленованої структури підрядна частина пояснює в головній частині одне слово, найчастіше дієслово або іменник чи займенник. За семантикою такі речення розподіляють на три групи: 1) присубстантивно-атрибутивні; 2) з'ясувальні та 3) займенниково-співвідносні.

Присубстантивно-атрибутивними вважають складнопідрядні речення, у яких підрядна частина залежить від опорного слова в головній частині, вираженого іменником або субстантивованим словом. Предикативні частини в таких реченнях поєднують зазвичай сполучні слова **який, чий, котрий** у різних відмінкових формах: *Старі буки були наче щойно витягнуті з червоної* ***фарби****, ясні краплі* ***якої*** *ще й досі з тихим шелестом падали на землю* (П. Гуріненко); *Пан,* ***який*** *був далеким родичем славнозвісного художника Рокотова з Літинщини й ходив у лібералах, був цим дуже вдоволений і залюбки показував свою церковицю гостям* (М. Стельмах); *Кайдашеві було видко увесь шпиль,* ***на котрому*** *стояла церква, всіх людей коло церкви* (І. Нечуй-Левицький); *Є робота, повага товаришів,* ***мама, на котру*** *завжди можна покластися, яка ніколи й ні в чому не зрадить…* (І. Маценко).

Широко вживаним у таких реченнях у ролі сполучного слова постає займенник **що,** який є синонімічним до **який:** *Довбишка зараз угляділа під хатою дві смуги розлитої глини і два глиняники,* ***що*** *качалися серед двору* (І. Нечуй-Левицький); *Бджілки заповзають в рожеві дзвіночки,* ***що*** *вкривають рясно високі стебла* (І. Багряний); *Мене дратувала непевність,* ***що*** *тремтіла в*

мені (М. Коцюбинський); *Після блакитних степів темна церковиця здалася темницею,* ***що*** *докупи зібрала задавнені тіні святих і грішників* (М. Стельмах). Зрідка предикативні частини може поєднувати й сполучник ***що*** разом із особовим займенником: *Горбатюк ходив по кабінету, поглядаючи на розкладені на столі* ***статті, що їх*** *треба було вичитувати* (А. Дімаров); ***Вулиця, що нею*** *простуємо, довга-предовга* (А. Дімаров); *Мого життя не вистачить мені Для* ***діл, що*** *їх у задумах лелію* (Д. Павличко); *Але картиною над картинами була* ***картина*** *Страшного Божого суду,* ***що*** *її мати купила за курку на ярмарку на страх лютим своїм ворогам – бабі, дідові і батькові* (О. Довженко).

Подеколи в складнопідрядних присубстантивно-атрибутивних реченнях може траплятися сполучне слово **хто:** *Гончарі були, мабуть,* ***першими з*** *наших далеких* ***предків, хто*** *в глині відкрив душу…* (Я. Гоян).

У ролі сполучних засобів також можуть бути сполучні слова прислівникового походження **де, куди, звідки, коли, відколи.** Підрядні частини, що приєднуються до головної сполучними словами **де, куди, звідки,** "крім основної атрибутивної функції, несуть ще відтінок просторовості (ознака за місцем чи напрямом дії), який має бути наявним і в означуваного іменника" [40, с. 191], наприклад: *Він побіг на другий* ***кінець Києва, де*** *Ярослава винаймала собі хатинку* (П. Загребельний); *А над усім цим* ***світом, де*** *пахощі сіна злегка притрушує туман і дух молодого, ще не затужавілого, зерна, сяють найкращі зорі мого дитинства* (М. Стельмах); *Ліворуч від* ***місця, де*** *Неля зійшла з поїзда, в долині, оточеній лісом, наче у велетенській мисці, лежало село* (І. Вільде); *Всі його документи працівник райвійськкомату Кирило Бородавка поклав у цей пакет і наказав здати в* ***училищі, куди*** *Андрій їхав* (П. Загребельний); *Мав ще одне* ***пристанище, куди тікав щоразу****, як набридала йому юрба, що крутиться довкола князя* (В. Шевчук); *Вона звелить запрягти коней, хай відвезуть його на* ***дорогу, звідки*** *вже простісінько до Райкович* (І. Вільде); ***З кухні, звідки*** *густо пахне зернистою кавою і печивом з корінням, показується голова Яківчукової* (І. Вільде). А підрядні частини, приєднані

сполучними словами **коли, відколи** – відтінок часової семантики. “В таких випадках підрядна частина відноситься переважно до іменника, що передає часове поняття (*рік, місяць, момент, вік, епоха, період* тощо), чи до слів типу: *випадок, стан, явище, настрій, подія* і подібних, а відносні слова *коли, відколи* в підрядному реченні є обставиною часу” [40, с. 195], наприклад: *Та ось **одного** осіннього **дня, коли** вже рано сутеніло і вітер гнав уподовж колій мокре листя станційних осокорів, перед прибуттям поїзда зустрівся нам край перону самотній зсутулений пасажир із клунком через плече* (О. Гончар); *Прийшла друга травнева **ніч, коли** небо було в яблуневій завірюсі й пахло горизонтом* (М. Хвильовий); *Це одразу нагадувало **дитинство, коли** мати всю зиму пряла і людям, і собі, і завжди вона крутила колесо тільки босою ногою* (М. Стельмах); ***Кожного разу, коли** Ніна бачила оцю кімнату з опущеними шторами, вона справляла на неї неприємне враження* (А. Дімаров); *Історія знає **випадки, коли** на сцену виходив талант, позбавлений людяності, і починав служити ідолам, злим силам часу* (Я. Гоян); *Благословенна будь же ти, **хвилино, коли** почула я дитячий крик* (Л. Костенко); *Так було з прадавніх **часів, відколи** людина сягнула своєю уявою в реальний і в той же час фантастичний світ* (В. Качкан). Так само часовий відтінок мають складнопідрядні речення зі сполучником **як.** У таких конструкціях співвідносними словами в головній частині постають сполучення слів на взір: **у той час, у ту годину, у той момент, у той день, *у ті хвилини; з того часу, з тієї години, з того моменту, з того дня, з тієї хвилини*** тощо, наприклад: ***З того дня, як** він назавжди відстебнув од шитого офіцерського пояса кортик і пішов на трактор, теща зненавиділа його, почала звати на «ви» і хата, немов зрозумівши свою господиню, спохмурнію й заклякла в нічому презирстві* (Г. Тютюнник).

Сполучник **щоб,** який так постає так само засобом граматичного з’єднання підрядної атрибутивної частини з головною, до загальної атрибутивної ознаки додає відтінок мети, умови чи наслідку. У головній частині для підсилення й виділення ознаки можуть бути використані при опорних іменниках вказівні займенники **такий, той,** наприклад: – *Можна і*

***яєчню**, тільки на салі, **щоб** шкварчала пательня, немов у пеклі для грішників* (М. Стельмах); *Шукаю **служника такого**, не вельми ціною дорогого, **щоб** вмів і шить, і варить, і коня доглядать* (Б. Грінченко); *І де в світі **тая сила, щоб** в бігу його спинила* (І. Франко).

Сполучники **мов, немов, немовби, наче, неначе, неначе б, неначебто, ніби, нібито**, використовувані в таких реченнях, надають атрибутивним підрядним частинам додаткового порівняльного відтінку, який має "гіпотетичний характер, що розглядається як можлива, бажана, уявна ознака предмета, яка реально не існує" [40, с. 195], наприклад: *Устим і справді був гарний, **неначе з якоїсь картини зійшов*** (М. Стельмах).

Для приєднання підрядних частин, у яких предикат має форму умовного способу, уживають ще й сполучники **щоб, аби:** *Нема **дня, аби** хто з долини сюди не прибіг* (Н. Рибак); *Не була **ночі, щоб** у комуну не навідувалися зухвалі гості* (В. Земляк). Р. Христіанінова підкреслює, що в більшості таких конструкцій головна частина має заперечний характер [45].

Більшість мовознавців узагалі не називають жодних семантико-синтаксичних різновидів цих речень, здійснюючи опис таких конструкцій за сполучними словами та сполучниками [37; 40]. Р. Христіанінова покласифікувала досліджувані складнопідрядні речення на основі виконуваних цими елементами семантичних функцій стосовно опорного слова. Синтаксист виокремлює з-поміж складнопідрядних речень з присубстантивними підрядними частинами дві групи – власне-атрибутивні (власне-означальні) та невласне-атрибутивні (невласне-означальні), кожна з яких у свою чергу має по кілька різновидів. У власне-атрибутивних конструкціях, на думку дослідниці, підрядна частина не обтяжена відтінками інших значень [45]: *Мати твоя буцімто й не здивувалася, що побачила мене на порозі свого **дому, куди** я, голобоса, наречена без приданого, ніколи не мала вільного вступу* (І. Вільде). У невласне-атрибутивних складнопідрядних реченнях означальні семантико-синтаксичні відношення супроводжують відтінки причинових і допустових відношень: *Сьогодні в який уже раз прокляв він владу, і врожаї, і землю, і*

навіть ***дощ, який*** *закляв не поливати колгоспних нив* (О. Довженко); *Український* ***письменник, який*** *завжди намагався тримати руку на пульсі світового культурного розвою, не раз звертався до прийомів і засобів художнього зображення, що належать до здобутків різних літературних напрямів* (Дивослово, 2005, № 12) [52, с. 322–327].

У **з'ясувальних складнопідрядних реченнях** підрядна частина пояснює в головній частині дієслово-присудок або дієслівний головний член односкладного речення. Головна частина без підрядної в таких реченнях є інформативно недостатньою, потребує обов'язкової наявності підрядної частини: *І помічено,* ***що*** *на Скарбному багато закоханих* (О. Гончар); *Кайдашиха побачила,* ***що*** *невістка сердиться на неї* (І. Нечуй-Левицький). Р. Христіанінова [45] виокремлює такі семантичні групи опорних дієслів у з'ясувальних складнопідрядних реченнях:

1) мовлення, повідомлення, передавання інформації **(говорити, казати, промовляти, мовити, подейкувати, нагадувати, шептати, гомоніти, божитися, оголосити, запитувати, відповідати, гукати, заявляти, виголошувати, писати, читати, опублікувати, оповідати, розповідати, повідомляти, переказувати, сповіщати, домовлятися, інформувати, доповідати, доносити, виголошувати, зазначати, відзначати, підкреслювати, додавати, запевняти, зауважувати, стверджувати, заперечувати, констатувати, роз'ясняти, наголошувати, акцентувати, пояснювати, пророчити, попереджати, повторювати, обіцяти, присягатися, клястися, зізнаватися, сповідатися, перепрошувати, передавати, дякувати, скаржитися, лаяти, брехати** та ін.): *Горлиця* ***каже, що*** *це його рідне село* (О. Довженко); *Кремезний, товстолиций лейтенант хрипким басом* ***доповідає*** *командирові мінроти,* ***що*** *перший взвод повернувся з робіт* (О. Гончар);

2) мислення, розумової діяльності (**думати, мислити, гадати, міркувати, вважати, розуміти, усвідомлювати, збагнути, згадати, пригадувати, знати, узнавати, дізнатися, довідуватися, здогадуватися, з'ясувати, відкривати, засвідчити, уявляти, переконувати, оцінити,**

припускати, пояснювати, обґрунтовувати, пам'ятати, забути, передбачати, вирішити, доводити, учити та ін.): *Ось так вони покінчили всі свої справи і тільки тепер* ***згадали, що*** *їм хочеться їсти* (І. Багряний); *Вчені* ***вважають, що*** *мідь спочатку сприймалася як варіант м'якого каменю або глина* (О. Бойко);

3) волевиявлення, спонукання, бажання (**вимагати, наказувати, веліти, примушувати, постановити, спонукати, просити, благати, дозволяти, забороняти, застерігати, попереджати, наполягати, радити, умовляти, пропонувати, бажати, хотіти, воліти, прагнути, домагатися** та ін.): ***Звелів*** *світлий князь,* ***щоби*** *ви прийшли до нього* (І. Білик); ***Хочеш*** *ти,* ***щоб*** *минуле зміїв Пробудило в наших серцях?* (В. Симоненко); *Хлопці* ***просять, щоб*** *ви повернулись у лікарню* (Ю. Щербак);

4) сприймання, відчуття, спостереження (**бачити, слухати, чути, відчувати, передчувати, почувати, спостерігати** та ін.): *Одного ранку люди* ***бачать, що*** *баня церковна горить золотом* (У. Самчук); *Вона* ***відчувала, що*** *ця жахлива дійсність не може тривати довго* (О. Довженко);

5) сподівання, віри (**сподіватися, надіятися, чекати, ждати, вірити** та ін.): *Мабуть, мама* ***не сподівалася, що*** *їх, тринадцятилітніх, повезуть у неволю* (Л. Забашта); *Все ж Багрич вперто* ***ждав, що*** *Іван Андронович заговорить про це першим* (Л. Дмитерко); *Я* ***вірю, що*** *сума оцих особистих, маленьких наших перемог буде надзвичайною* (О. Довженко); *Аж* ***не віриться*** *Іванові Баглаєві,* ***що*** *лише кілька днів тому лайнер проносив його над найвищими горами планети…* (О. Гончар);

6) позитивного чи негативного ставлення до когось, чогось (**любити, дивуватися, запідозрювати** та ін.): *Він про всяк випадок* ***не любив, щоб*** *інші хлопці, хай і двоюрідні брати, при ньому цікавилися дівчатами* (М. Малиновська); ***Люблю, коли*** *яблуні квітнуть в саду…* (М. Луків);

7) внутрішнього стану, почуття (**боятися, побоюватися, страхатися, переживати, непокоїтися, жалкувати, жаліти, соромитися, радіти, сумувати, прощати** та ін.): ***Боїться*** *Даринки,* ***щоб*** *вона, бува, не опанувала тайнами машини* (В. Земляк); *Левко* ***жалкував, що*** *так мало поговорив з*

матір'ю після приїзду (О. Савчук); *Він* ***соромився, що*** *йде повз них рум'яний і здоровий* (О. Гончар);

8) піклування (**дбати, піклуватися, пильнувати** та ін.): ***Подбай, щоб*** *не покинуло сумління, Й на фініш чисту душу донеси* (В. Калашник); *Тимко носить оберемками сухий бур'ян,* ***пильнує, щоб*** *не погасло вогнище* (Г. Тютюнник);

9) виявлення (**виявляти, помічати** та ін.): *Роботи взяли проби і* ***виявили, що*** *то колонії мікробів* (І. Росоховатський); *Задивлений у небо, спустившись на землю, міг би зрештою й* ***помітити, як*** *двоє по-дівочому зірких небайдужих очей потайки стежать за ним з гущавини Ягорових джунглів* (О. Гончар);

10) підтвердження, засвідчення (**підтверджувати, засвідчувати, демонструвати** тощо): *Останні розвідки археологів* ***засвідчили, що*** *південне Полісся є одним з найдавніших землеробських районів на території України* (О. Бойко).

Так само в ролі опорних слів у розгляданих реченнях можливі дієприслівники та дієприкметники, утворені від перерахованих дієслів: ***Бачачи, що*** *два старих півні вже зчепилися, ректор постукав олівцем об графин, закликаючи їх до порядку, і задумався* (Г. Тютюнник); ***Переконавшись, що*** *горішок путній, почав швидко гризти, розглядаючи тим часом гостя* (І. Багряний); *Гаврило Лісовський* ***був переконаний, що*** *Рогатина не мине його доля* (П. Загребельний); *Потім у дверях загриміло, захлюпало, і ординарець Сагайди, заздалегідь* ***попереджений, де*** *їх шукати, став мокрий на порозі, з автоматом на грудях* (О. Гончар); предикативні прислівники **прикро, гірко, байдуже, дарма, жаль, жалко, сором, соромно, шкода** тощо, предикативні прикметники **упевнений, винний, винуватий, радий, вдячний** та ін.: .

Засобами, що поєднують предикативні частини в розгляданих складнопідрядних реченнях постають сполучники **що, аби, щоб (щоби), аж, хай, нехай, як, чи, якби, мов, мовби, мовбито, наче, немов, немовби, немовбито, неначе, начеб, начебто, неначебто, ніби, нібито, буцім, буцімто та сполучні слова хто, що, який, чий, скільки, де, куди, звідки, коли, відколи, доки, поки, допоки, чого, чому, навіщо, як.**

Займенниково-співвідносні складнопідрядні речення являють собою конструкції, у яких підрядна частина пояснює в головній частині співвідносний указівний займенник, розкриває його зміст. Між предикативними частинами виникає особливий різновид прислівного підрядного зв'язку – прислівно-кореляційний.

Ураховуючи специфіку кореляції співвідносних слів зі сполучними засобами в підрядній частині, у найновіших дослідженнях розподіляють такі речення на два або три різновиди.

І. Вихованець виокремлює три різновиди: 1) конструкції симетричної структури, у яких співвідносні слова головної частини корелюють із семантично однорідними з ними сполучними словами в підрядній частині: *Серед* ***тих, хто*** *пішки ходять, теж люди різні є: і безкрилі, і крилаті!* (О. Гончар); 2) конструкції несиметричної структури, формовані співвідносними словами з означальною семантикою і асемантичними сполучниками **що, щоб** та порівняльними сполучниками на взір **немов, наче, неначе, ніби**: *Не* ***так*** *серце любить,* ***щоб*** *з ким поділитись* (Т. Шевченко); 3) конструкції несиметричної структури, що в їхній головній частині вживаний займенник ***те*** як найбільш нівельоване в семантичному плані співвідносне слово, а підрядну частину приєднують майже всі сполучні слова та асемантичні сполучники **що, щоб:** *Ніщо не промовляло* **про те, що** *в знищеному за непокірність селі живуть люди* (Ю. Яновський) [9, с. 338–339].

Р. Христіанінова поділяє займенниково-співвідносні речення на два різновиди: 1) симетричної структури, для яких характерна семантична однорідність співвідносних і сполучних слів, а також повне уподібнення семантики підрядної частини значенню опорного співвідносного слова: ***Хто*** *росяного ранку знайде незаплакану квітку,* ***той*** *буде дуже щасливий* (В. Симоненко); ***Там, де*** *по рядках біг вогонь, слова згорталися, ніби корчились від болю, ніби криком кричали, але ніхто, окрім мене, не чув* (В. Дрозд); *Я житиму* ***доти, Допоки*** *горіти буде Долоні твоєї дотик* (Д. Павличко);

2) асиметричної (несиметричної) структури, у яких такої семантичної однорідності немає, між співвідносним словом і підрядною частиною можлива як безпосередня, так і опосередкована кореляція, оскільки зміст займенниково-співвідносного слова підрядна частина може розкривати через порівняння, уподібнення поєднуваних фактів або через прогнозований наслідок. Перші утворені за однією моделлю співвідносне займенникове слово + сполучне слово + підрядна частина: *Прагнув зануритися в забуття* ***так*** *глибоко,* ***щоб*** *опинитися навіть нижче від власної свідомості, провалитися в прірву небуття* (П. Загребельний); *В очах парубка було* ***стільки*** *благання й неприхованої відданості,* ***що*** *вона забула про докір, оцей вечір, про те, що їй треба поспішати додому* (І. Маценко). Другі в головній частині можуть мати співвідносні слова, а в підрядній – асемантичні сполучники, або ж у головній частині наявне семантично нівельоване, формалізоване співвідносне слово **те,** а в підрядній можливі всі сполучні слова, крім **що,** та асемантичні сполучники: *А Володимир з вербовою палицею в руках уже заходить у нашумовану воду й* ***так*** *придивляється до крижин,* ***мов*** *щось вичитує з них* (М. Стельмах); *Думав уже не про втіху, а* ***про те, як*** *знайти почесний для себе відступ і* ***як*** *поводитися з цим дивним дівчам надалі* (П. Загребельний); *Неправда* ***те, що*** *правда не горить, не потопає* (О. Шарварок) [45, с. 260].

1.4. Багатокомпонентні складнопідрядні речення

Багатокомпонентні складнопідрядні речення являють собою структури, утворені різним поєднанням кількох базових складнопідрядних речень. У таких реченнях є одна граматично незалежна частина, яку називають головною першого рівня. Усі інші частини є або тільки підрядними, або підрядними до головної частини першого рівня і водночас головними другого рівня до підрядних частин, які від них залежать. За способами поєднання підрядних частин з головною та між собою виокремлюють три різновиди розгляданих речень: 1) складнопідрядні речення з послідовною підрядністю;

2) складнопідрядні речення з супідрядністю; 3) складнопідрядні речення мішаного типу [53, с. 11].

У складнопідрядних реченнях **з послідовною підрядністю** підпорядкованість предикативних частин вибудувана ланцюжком: перша підрядна частина (підрядна першого ступеня) залежить безпосередньо від головної, друга підрядна (підрядна другого ступеня) – від першої підрядної, третя (підрядна третього ступеня) – від другої і т. д.: *Я син народу, **що** вгору йде, **хоч** був запертий в льох* (І. Франко); *Їй було більше як тридцять років, **як** повернулася до рідного села, **де** мала лише одного брата, і поступила на службу до двора* (О. Кобилянська); *Данило так виразно уявив їх, **що** навіть почув хрипкі, простуджені голоси дружного птаства, **яке** вміє вберегти себе і від хижака, і від людини* (М. Стельмах); *Постарілий Чигирин інколи ганить Данила за непотрібний запал і прямолінійність, **бо** ж деколи треба пожаліти розумного лоба, **щоб** не відповідало дурне нижчеспиння* (М. Стельмах).

Складнопідрядні речення із **супідрядністю** являють собою структури, у яких кілька підрядних частин одночасно пояснюють одну й ту саму головну частину. Залежно від особливостей їхнього поєднання з головною частиною виокремлюють однорідну й неоднорідну супідрядність.

У складнопідрядних реченнях із **однорідною супідрядністю** дві або більше підрядні частини однакові за значенням й однаково залежать від того самого слова у головній частині чи від усієї головної частини загалом: *Я люблю, **щоб** сонце гріло, **щоб** гукали скрізь громи, **щоб** нове життя будило рух і гомін між людьми* (П. Грабовський); *Він пішов туди, **де** непокоїлась вода, **де** глухо стогнали припнуті човни і **де** з чийогось весла скапували чи то краплини води, чи то краплини часу* (М. Стельмах). Такі підрядні частини до головної приєднуються, як правило, однаковими сполучниками, які можуть повторюватися в кожній підрядній частині, у деяких підрядних частинах або посідати позицію лише перед першою підрядною частиною: *І тут його вразила дивовижна неправдоподібна краса зимової ночі, **що** легкими хмаринами напливала на підтемнений місяць, **що** блакитним снуванням єднала небо з*

землею, ***що*** *спалахами вибухала навколо засніжених верб і стогів* (М. Стельмах); *Як він любив цю переджнив'яну і жнив'яну пору,* ***коли*** *після всіх тривог тиха містерія нив ставала радістю душі,* ***коли****, дивлячись на схилений колос, ясніли людські думи і щось добре шептали вуста* (М. Стельмах); *Гіпатія бачила,* ***як*** *від звуку струн заколихалася моторошна поверхня німої ріки, на ній заясніли полиски світла, над темними берегами замайоріли блукаючі тіні, почали кружляти довкола Орфея* (О. Бердник). Але можуть вживатися також різні сполучники чи сполучні слова: *Тихо розмовляли, наказували,* ***як*** *бути з хлібом,* ***що*** *треба продати,* ***що*** *купити,* ***чим*** *засіяти пари і* ***що*** *сіяти по озимині.* (С. Скляренко). Однорідні супідрядні частини між собою поєднуються або без сполучників, або за допомогою сполучників сурядності: *Осінній ранок прислухається,* ***як*** *на городах шерехтять постарілі соняхи,* ***як*** *у садах гупають яблука,* ***як*** *на річці тривожиться перелітна птиця* (М. Стельмах); *Так буває лише ранньої весни,* ***коли*** *пробуджується степ* ***і*** *розімліла від сонця земля сповнюється чарами материнства* (І. Цюпа).

У складнопідрядних реченнях із **неоднорідною супідрядністю** кілька підрядних частин по-різному залежать від тієї самої головної частини. Неоднорідні підрядні частини в таких реченнях:

1) можуть мати різну семантику і залежати від головної частини загалом: ***Коли*** *я був хлопчиком на Десні, мені хотілось,* ***щоб*** *дикі птиці сідали мені на голову і на плечі не тільки в снах* (О. Довженко);

2) можуть бути однаковими за значенням, але стосуватися різних слів у головній частині: *Тепер у квітчастих долинах,* ***що*** *чекають їх, він дивитиметься без краю в її очі,* ***де*** *бачитиме світ і життя, братиме її за руку в радісній покорі й почуватиме на долоні своїй невичерпне тепло її тіла,* ***до якого*** *не наблизиться ніколи* (В. Підмогильний); *Нам,* ***які*** *розсунули межі пізнання, хочеться уникнути холоду,* ***що*** *віє з майбутнього* (О. Гончар);

3) деякі можуть залежати від усієї головної частини і деякі від опорних слів у головній частині: ***Коли б*** *він міг повернути її кроки, її руки,* ***що*** *іноді шорстко і м'яко лягали йому на голову, її тихий, заспокійливий голос,* ***що***

струмком бринів біля його сну і струмками видобував зі сну (М. Стельмах); *Пожаліймо його, цього українського сина, ровесники* ***якого*** *в далекі часи водили на бій козацькі сотні, і подумаймо,* ***звідки*** *взявся він, людина без імені і без душі, єгер-слуга замість сотника-лицаря, і пожурімося над його долею,* ***бо*** *він – не єдина жертва нашого безпам'ятства* (Я. Гоян).

У складнопідрядних реченнях **мішаного типу** поряд бувають однорідна й неоднорідна супідрядність і послідовна підрядність: *Треба було ще глибоко розуміти,* ***що*** *мова тільки та невичерпно багата й гарна,* ***яка*** *виплекана твоїм рідним народом,* ***яка*** *живиться із народних джерел,* ***що*** *ніколи не замулюються* (П. Панч).

Трапляються також багатокомпонентні складнопідрядні речення, у яких одна підрядна частина пояснює відразу дві чи більше головні частини, пов'язані між собою сурядним зв'язком: *Море так невинно голубіє під стінами скель і сонце так світить ласкаво,* ***що аж*** *каміння сміється* (М. Коцюбинський).

Висновки до розділу 1

Складнопідрядними є такі складні речення, у яких одна частина є граматично незалежною (головна частина), а інша (чи інші) залежить від неї (підрядна частина), пояснюючи в головній частині якийсь її член або всю загалом.

В історії вивчення складнопідрядних речень в україністиці виокремлюють три основні їхні класифікації: логіко-граматичну, формально-граматичну та структурно-семантичну. У структурно-семантичній класифікації виокремлюють два основні типи складнопідрядних речень – розчленованої і нерозчленованої структури. У складнопідрядних реченнях розчленованої структури підрядна частина пояснює всю головну, сполучним засобом постають семантичні сполучники, які визначають семантичні різновиди цих

речень – часові, умови, мети, причини, місця, порівняльні, допустові, наслідкові, супровідні (приєднувальні).

Для нерозчленованих складнопідрядних речень характерна залежність підрядної частини від одного слова в головній, частини поєднані між собою асемантичними сполучниками та анафоричними відносними займенниками. За семантикою такі речення розподіляють на три групи: 1) присубстантивно-атрибутивні; 2) займенниково-співвідносні та 3) з'ясувальні.

Складнопідрядні речення з присубстантивними підрядними частинами розпадаються на дві групи – власне-атрибутивні (власне-означальні) та невласне-атрибутивні (невласне-означальні), кожна з яких у свою чергу має по кілька різновидів. У власне-атрибутивних конструкціях підрядна частина не обтяжена відтінками інших значень. У невласне-атрибутивних складнопідрядних реченнях означальні семантико-синтаксичні відношення супроводжують відтінки причинових і допустових відношень.

У з'ясувальних складнопідрядних реченнях підрядна частина пояснює в головній частині дієслово-присудок або дієслівний головний член односкладного речення. Головна частина без підрядної в таких реченнях є інформативно недостатньою, потребує обов'язкової наявності підрядної частини.

Займенниково-співвідносні складнопідрядні речення – це різновид речень нерозчленованої структури, у яких підрядна частина пояснює займенникове опорне слово в головній частині. Вони охоплюють два різновиди – конструкції симетричної структури та конструкції асиметричної структури.

Багатокомпонентні складнопідрядні речення є ускладненим типом складних речень. Вони являють собою структури, у яких є кілька підрядних частин та одна абсолютно незалежна частина (головна частина першого рівня). У залежності від способів поєднання підрядних частин з головною та між собою виокремлюють три різновиди розгляданих речень: 1) складнопідрядні речення з послідовною підрядністю; 2) складнопідрядні речення з супідрядністю; 3) складнопідрядні речення мішаного типу.

РОЗДІЛ 2
ФОРМАЛЬНО-ГРАМАТИЧНА ТА СЕМАНТИЧНА ОРГАНІЗАЦІЯ СКЛАДНОПІДРЯДНИХ РЕЧЕНЬ У МАЛІЙ ПРОЗІ О. ГОНЧАРА

2.1. Складнопідрядні речення розчленованої структури в малій прозі О. Гончара

Розчленовані складнопідрядні речення ґрунтуються на детермінантному зв'язку. Детермінантним є такий підрядний зв'язок, при якому головна і залежна частини перебувають у вільному необов'язковому і непередбачуваному смисловому співвідношенні і підрядна частина стосується змісту всієї головної предикативної частини.

Складнопідрядні речення розчленованої структури, як уже йшлося, за своєю семантикою диференціюються на часові, умови, мети, причини, місця, порівняльні, допустові, наслідкові, супровідні (приєднувальні).

Складнопідрядні речення **часу** у творах О. Гончара репрезентовані здебільшого структурами зі сполучним словом **коли:** *Бачу вже їх не забиті снігами, а зелені, пишні, зігріті весняним сонцем,* ***коли*** *полонини, як сині озера, зацвітають тим першим цвітом весни, що по-вашому зветься – небовий ключ* [13, Т. 1, с. 484]; ***Коли*** *він прокинувся, біля нього вже нікого не було* [13, Т. 3, с. 406]. Як було вже зазначено, складнопідрядні речення темпоральної семантики охоплюють два різновиди – речення одночасності й різночасності.

Як свідчить аналіз фактичного матеріалу, О. Гончар у малій прозі використовує переважно складнопідрядні речення одночасності. У таких реченнях одна з частин (в основному підрядна, рідше головна) називає ситуацію, час буття якої збігається з часом буття іншої ситуації, позначеної другою частиною речення (частіше головною, рідше підрядною). Основним засобом вираження значення одночасності в складнопідрядних реченнях, уживаних в оповіданнях і новелах О. Гончара, виступає сполучне слово **коли**

та парний сполучник **коли… то.** Підрядна частина в реченнях зі сполучним словом **коли** зафіксована як у препозиції, так і в постпозиції: *Може, що настрій в Ольги був такий чи сама душа ждала чогось небуденного, тільки,* ***коли*** *верхівець той вимчав із-за обрію, вимчав, ніби десь із татарщини, із козаччини і швидко став наближатися, і серце дівчини забилось незрозумілим хвилюванням* [13, Т. 3, с. 517]; *Було зимно і чужо,* ***коли*** *я постукав у твоє лісове вікно* [13, Т. 1, с. 481]; ***Коли*** *я глянув у цей момент на гори, на обшпугований вітром камінь, він уже був мені не такий чужий, як досі* [13, Т. 1, с. 480]. У реченнях зі сполучником **коли… то** підрядна частина завжди препозиційна: *Лише за обідом він ожвавів, виявив увагу до Ольги, розпитував про столицю, про навчання і як їх міністерство розподіляло, а* ***коли*** *дізнався, з яким перескоком потрапила вона сюди,* ***то*** *навіть посміхнувся з поблажливою зверхністю* [13, Т. 3, с. 519]. Зрідка з таким самими значенням письменник використовує конструкції зі сполучником **як,** підрядна частина в них буває і в препозиції, і в постпозиції: *Зовсім не боліло,* ***як*** *ти віддирала закривавлений бинт* [13, Т. 1, с. 480]; *А* ***як*** *зіходили на кряж, вона все частіше озиралася назад* [13, Т. 1, с. 483].

У малій прозі О. Гончара складнопідрядні речення одночасності репрезентовані також структурами зі сполучним словом **доки.** На відміну від конструкцій зі сполучним словом **коли**, які позначають момент збігу дій, такі речення передають одночасність дій підрядної і головної частини, за якої дія головної частини триває стільки, скільки триває дія підрядної частини. Підрядні частини в таких реченнях зазвичай препозиційні, хоча зрідка автор використовує їх і в постпозиції: ***Доки*** *ми муштруємось на плацу,* ***доки,*** *впріваючи під нещадним сонцем, вицибуємо, мов гусаки, сюди–туди, в'язень з гауптвахти невідривно стежить за нами* [13, Т. 1, с. 523]; ***Доки*** *ждали відповіді, Діденка тримали все в тій же землянці на узліссі* [13, Т. 1, с. 526]; ***Доки*** *він сидів у вогких бліндажах над своєю чотириверсткою, наука тим часом ішла вперед* [13, Т. 3, с. 409]; ***Доки*** *зеленітимуть ці гори і світить сонце, ми будемо жити* [13, Т. 1, с. 484]; *Надто ж манило його сюди,* ***доки***

мати була жива, бо тільки тут після всіх перевантаг та стресів міг він почути слово справжнього співчуття, бо тільки тут було називано його, дорослого, іменням зменшеним, пестливим, дарувалось йому слово безмежної ласки, за яку ніколи не вимагалось відплати [13, Т. 6, с. 374].

За спостереженнями вчених, сполучники **у (в) той час коли, у(в) той час як,** які так само передають значення одночасності подій, у сучасній українській мові виходять з активного вжитку як кальковані з російської мови. У малій прозі О. Гончара ще фіксуємо поодинокі випадки вживання цього сполучника: ***В той час, як*** *вона тут чесно тягає з вами невід, якась хуліганва їй хату поганить...* [13, Т. 3, с. 423].

Засвідчено в малій прозі О. Гончара чимало складнопідрядних речень одночасності, у яких предикати головної й підрядної частин ужито в однакових видових формах (недоконаного або доконаного виду): *Чи не про щось таке мріялось у пітьмі студентського гуртожитку,* ***коли*** *після шарпанини дня падала вночі на подушку, не знаходячи і в постелі рятунку від навали роздумів, сумнівів, млостивих студентських рефлексів,* ***коли*** *горіла душа від палаючих кривд неподіленого кохання?* [13, Т. 3, с. 513]; ***Коли*** *дійшла черга викликати Оксану Бойко, Зоя на мить завагалась* [13, Т. 13, с. 397]. Та поодинокі приклади з предикатами головної й підрядної частин у різних видових формах: ***Коли*** *Іван Оскарович у супроводі господарів оглядав брилу, його відрекомендували художникам* [13, Т. 6, с. 357].

Складнопідрядні речення з семантикою різночасності в новелах та оповіданнях О. Гончара представлені спорадично. У виписаному фактичному матеріалові нам трапилося речення зі сполучником **як тільки:** *Знову переживаємо за Дніпрогес,* ***як тільки*** *блимне контрольна лампочка на стовпі* [13, Т. 3, с. 403]. Підрядні частини в таких реченнях указують на подію, з появою якої негайно починається дія головної частини.

Складнопідрядні речення з підрядними **умови** у творах малої прози О. Гончара репрезентовані здебільшого структурами зі сполучниками **якщо… то, коли, якби:** *А* ***якщо*** *ти про ночівлю,* ***то*** *не дрейф, Жухарєв:*

всюди нас приймуть, всюди ми, як то кажуть,"в родном своем отечестве"... [13, Т. 3, с. 473]; *А* ***якщо*** *вже бути до кінця відвертим,* ***то*** *він навіть полюбляє ці аврали, неспокій служби, постійну напруженість нервів своїх і людських* [13, Т. 6, с. 370]; *А* ***коли*** *трапиться, що чиясь курка межу переступить, – уб'є одразу* [13, Т. 3, с. 400]; ***Якби*** *не мла, білу вежу його було б видно й сюди – ясними ранками вона блищить, біліє на обрії* [13, Т. 3, с. 520]; ***Якби*** *воля хлопцям, вони б, напевне, й дня не тримали Сашка Діденка в цьому арештантському курені* [13, Т. 1, с. 523]. Підрядні частини умови можуть посідати різні позиції в реченні. У текстах новел і оповідань О. Гончара переважають конструкції з препозиційними підрядними частинами.

Залежно від наявності / відсутності значеннєвих відтінків, що виражаються умовними реченнями, виділяють кілька різновидів цих конструкцій з відповідними семантико-синтаксичними відношеннями. В українському мовознавстві переважає погляд на складнопідрядні умовні речення як такі, у яких підрядні частини виражають реальну чи ірреальну умову, за якої відбувається чи могло б відбутися те, про що повідомляється в головній частині (А. Загнітко, І. Вихованець). Однак на думку деяких учених, справжня умовність може бути лише гіпотетичною, а не реальною. Так, чернівецькі синтаксисти поділяють складнопідрядні умовні речення за модальністю складових частин на певні моделі. Простежимо різновиди цих конструкцій у малій прозі О. Гончара.

Речення індикативної модальності. Вони повідомляють про можливі явища. В обох предикативних одиницях поєднуються форми дійсного способу (індикатива). Основним засобом зв'язку виступають сполучники **якщо, якщо…то**. У творах О. Гончара ці конструкції є найбільш продуктивними. Напр.: *Об'єкт уже не спить, навіть звідси, знизу, видно зовсім мурашині постаті людей, що вештаються по дамбі; однак сама їхня присутність там приносить Петрові Дем'яновичу внутрішнє заспокоєння:* ***якщо*** *народ на місці,* ***то****, вважай, нічого загрозливого* [13, Т. 6, с. 373]; ***Якщо*** *відводять тобі саме*

таку роль – нічого не лишається, як тільки взяти її на себе і виступати в ній [13, Т. 6, с. 356].

Речення ірреальної модальності. У конструкціях цього типу нереальна умовність виражена засобами умовного способу та сполучником **якби**: *Не став би ж він братися за бритву,* ***якби*** *ситуація на об'єкті склалась справді загрозлива* [13, Т. 6, с. 364]; ***Якби*** *воля хлопцям, вони б, напевне, й дня не тримали Сашка Діденка в цьому арештантському курені* [13, Т. 1, с. 523]; ***Якби*** *не мла, білу вежу його було б видно й сюди – ясними ранками вона блищить, біліє на обрії* [13, Т. 3, с. 520]; ***Якби*** *було менше снігу, ми, мабуть, поскручували б собі в'язи* [13, Т. 1, с. 480]. Використання парного сполучника **якби… то**, як наголошує К. Городенська, надає складнопідрядному реченню, крім основного умовного, відтінок наслідкового значення [14, с. 21]: ***Якби*** *й небо де-небудь проломилося,* ***то****, певне, покликали б на виручку товариша Гайдамаку: вживай заходів, латай...* [13, Т. 6, с. 364].

Складнопідрядні речення з підрядними **мети** в малій прозі О. Гончара репрезентовані здебільшого структурами зі сполучником **щоб,** підрядна частина в них посідає частіше позицію після головної, рідше – перед головною: *Старшина дивиться на носіїв і тримається зусиллям самої волі,* ***щоб*** *не схитнутись на ногах* [13, Т. 1, с. 495]; *Він навмисне називав лелекою лебедя, мабуть,* ***щоб*** *зневажливіше було* [13, Т. 3, с. 523]; *До кіоска під'їхав коляскою інвалід з пошрамованим обличчям, він, мабуть, не впізнав товариша Гайдамаку чи й зовсім не знав його в обличчя, прийняв, можливо, за котрогось із ранніх туристів — вони деколи з'являються тут поодинці й натовпами,* ***щоб*** *із нижнього міста милуватись архітектурними ансамблями на горі, ловити на плівку їхню незрівнянну красу* [13, Т. 6, с. 373]; ***Щоб*** *розвеселити, розважити його, Шкарупа розповідав, як одного колись отак скубли на бюро, а він рукою до серця, а ті й злякались: може, годі, мовляв?* [13, Т. 3, с. 489]; *Дощило, і передосінні хмари облягали небо, коли батальйони похмуро шикувалися – не на плацу, а на іншому глухому узліссі, над яром,* ***щоб*** *разом з цивільними, родичами загиблого, взяти участь у цьому останньому ритуалі* [13, Т. 1, с. 528]; *А яких*

зусиль докладалося, ***щоб*** *“пробити” проект, довести до затвердження та реалізації* [13, Т. 6, с. 365]; *Та ні, каже, пляшка самогону в кишені відіткнулась, так пальцем заткнув,* ***щоб*** *духу не почули* [13, Т. 3, с. 489]; *Зосереджено оглянувши його, тут же кидала і знову порпалася, і видно було, що думає вона не про нього, що ті огарки їй зовсім не потрібні, а вибирає та перетрушує їх лише для того,* ***щоб*** *бути чимось заклопотаною* [13, Т. 1, с. 482].

Складнопідрядні речення з підрядними **причини** у творах письменника репрезентовані лише структурами, які виражають власне-причинові відношення. Власне-причинові складнопідрядні речення охоплюють конструкції, у яких підрядна частина позначає ситуацію, що прямо детермінує іншу ситуацію, позначену головною частиною. У цих реченнях причинові семантико-синтаксичні відношення безпосередньо корелюють із власне-семантичними відношеннями “причина – наслідок”. Трансформація останніх у перші є результатом комунікативного виділення семантичної функції підрядної частини [45, с. 190].

Складнопідрядні речення з підрядними **причини** у творах письменника репрезентовані лише структурами зі сполучником **бо**: *Уже й регламент вичерпано, а Скакун усе ще воду в ступі товктиме, і найв'їдливіше – про Чорний Яр: чому не винесено було проект на обговорення самих городян, та й взагалі чи потрібна комусь та витівка, а позаяк уже сталося, то куди технагляд дивиться,* ***бо*** *йому, старому перестраховщикові, бачите, палі, що їх загнано в тіло греблі, здаються не зовсім якісними...* [13, Т. 6, с. 370]; *Хай відтяв скибку неба для тих, хто внизу, але з часом його оцінять,* ***бо*** *позначиться він на всьому благоустрої, надто ж коли над висотною запрудою зазеленіє парк, твої майбутні сади Семіраміди* [13, Т. 6, с. 372]; *Вуличка Яружна хоч і тупикова, хоч і не веде нікуди, крім яру, однак Гайдамаці вона наймиліша,* ***бо*** *це ж і є вона, вуличка його дитинства* [13, Т. 6, с. 373]; “*Мудрий Камінь” називають містечко бійці,* ***бо*** *довго не можемо його взяти* [13, Т. 1, с. 481]; *Ти сама проводжала його з кимось до гостинця,* ***бо*** *лишила там і свої дрібні сліди!* [13, Т. 1, с. 482].

Складнопідрядні речення з підрядними **місця** вживані в новелах та оповіданнях Олеся Гончара досить рідко. Вони зазвичай представлені конструкціями зі сполучним словом **де:** *Петру Дем'яновичу тут кожен пагорб, кожне узвишшя й тераса здавна знайомі, на одному згірочку,* ***де*** *колись хлопчашня любила грати у волейбол, видно чималий натовп людей із лікарні, як завжди незвичні для ока у своїх сірих халатах, вони, жваво жестикулюючи, щось обмірковують, неспокійно вказуючи руками нагору, в бік навислої над яром споруди.* [13, Т. 6, с. 376]; *Стежка ніби й знайома, а виявилась примхливою, щойно підіймалася схилом, а тепер потягло її вниз, у заглибину яру,* ***де*** *звалено купи поржавілих бляшанок, битих пляшок та різного дрантя із синтетики, – його, видно, й вогонь не бере; далі стежка знову круто подерлася по відтанулій глині вгору, йти стало зовсім ковзко; іноді, щоб не посунутись униз на своїх імпортних з каучуковою підошвою, він чіпко хапається за криві стовбури дерев, що, задичавілі, стирчать де-не-де по схилу, далеко оголившись міцним корінням і мовби з останніх сил тримаючи ним від зсуву цей глинистий, набряклий водами грунт* [13, Т. 6, с. 376]; *Ошелешений, він з гнівом, з палаючим почуттям сорому кинувся тікати косогором кудись униз,* ***де*** *ще якісь люди волають, біжать, падають і, звівшись, знову біжать.*
[13, Т. 6, с. 379]; *Вихор курявно, сліпо блукає по степу, перетинає дорогу, і далі тільки стерня переблискує,* ***де*** *він пішов уже прозорий* [13, Т. 3, с. 486]; *Ти виходиш на дерев'яний різьблений ґанок у білій легкій сукні з чорною пов'язкою на рукаві і дивишся вниз, за Модри Камень,* ***де*** *колись пролягала наша оборона* [13, Т. 1, с. 484].

Складнопідрядні речення з підрядними **порівняльними у** творах О. Гончара репрезентовані здебільшого структурами зі сполучниками **наче, неначе, мов, мовби, немов, як наче.** Для складнопідрядних речень з підрядним порівняльним характерною є гнучкість структури: їхня підрядна частина може перебувати в препозиції, інтерпозиції та постпозиції стосовно головної. Та все ж типовою для підрядних порівняльних речень у прозових творах О. Гончара є постпозиція підрядної частини: *А друга рука, така ж*

важка, в набряклих жилах час від часу торкалась грудей, ***наче*** *там пекло,* ***наче*** *там у грудях горіло під прокипілою потом та пилюкою сорочкою* [13, Т. 3, с. 491]; *Тоді в хаті задзвеніло,* ***мовби*** *сонячний промінь зламався об шибку* [13, Т. 1, с. 478].

Використання того чи того порівняльного сполучника зумовлено суб'єктивним ставленням до повідомлюваного, оскільки сполучник має значення не сам по собі, а як виразник того чи того сполучення, як словесне виявлення того сполучення. Для складнопідрядних речень з підрядним порівняльним характерною є гнучкість структури: їхня підрядна частина може перебувати в препозиції, інтерпозиції та постпозиції стосовно головної. Та все ж типовою для підрядних порівняльних речень у прозових творах О. Гончара є постпозиція підрядної частини: *Цілий день відганяли її вартові, але що відженуть в одному місці, вона виринає в іншому, шастає, никає,* ***мов*** *приблуда,* ***мов*** *незнищимий дух цих розбуялих і ніби вічнозелених виноградників* [13, Т. 1, с. 527]; *Опинившись на безлюднім плацу, озирнулася і,* ***наче*** *знала давно вже, куди їй треба, попрямувала швидкою скрадливою ходою мавки просто до бліндажа гауптвахти* [13, Т. 1, с. 526]. Щоб уникнути тавтологічних повторів лексично тотожних або синонімічних лексем у головній і підрядній частині, О. Гончар у підрядній частині присудок часто випускає, зберігаючи залежні від нього об'єктні або обставинні складники: *Вийняв кисет з тютюном, взяв собі пучку й Діденкові подав, і вони мовчки закурили,* ***як наче*** *десь на вогневій між двома боями* [13, Т. 1, с. 529].

Складнопідрядні речення з підрядними **допустовими** досить продуктивні у малій прозі О. Гончара. У допустових реченнях виражається зворотна зумовленість: у підрядній частині повідомляється про підставу чи умову, всупереч якій відбувається дія головної частини. Це речення, у яких дія, позначувана підрядною частиною, обмежує вияв дії головної частини, однак, незважаючи на це, дія головної частини стає реальною. Підрядна частина приєднується до головної сполучниками **хоч (хоча), хай (нехай), дарма що, правда, незважаючи на те що**. Ми розглядаємо такі конструкції, поділяючи на

власне-допустові і невласне-допустові. Власне-допустове значення найповніше виражають речення, головна частина яких повідомляє про явище, яке відбулося всупереч тому, що передбачалося підрядною частиною. Предикативні частини в них поєднані сполучниками **хоч, хоч… а, хоч би… а, хоч… а проте, хоч… зате** та сполучнослівною єдністю **скільки не:** ***Хоч би*** *що там казали,* ***а*** *є в цій хмаровидній споруді сила й розмах, цього в неї не відбереш...* [13, Т. 6, с. 376]; ***Скільки не*** *тривають заняття, все виглядає з прорізі над дверима білий Діденків чуб* [13, Т. 1, с. 523].

Невідповідність між явищами, які повідомляються в головній і підрядній частинах, увиразнює уведення до структури головної частини сполучникових засобів типу **а, але, проте, однак**, коли підрядна частина стоїть перед головною, а також сполучника **і** у ролі підсилювальної частки, коли підрядна частина – у постпозиції. В О. Гончара конструкції такого типу представлені досить широко: *Ні разу не бачила його після тієї зустрічі в степу і,* ***хоч*** *тільки у вимрійках з'являвся ночами,* ***хоч*** *тільки у видивах місячних наснувалося їй оте русалкове щось, оті обійми на березі моря і пестощі жагливі, –* ***і все ж*** *вони ніби й насправді були, бо дедалі і ближчим, ріднішим ставав він для неї...* [13, Т. 3, с. 519]; *Глибоко вражений почутим, з тягарем провини на душі, Петро Дем'янович вирішив сам, з хронометром у руці, перевірити скаргу покійної матері, і виявилось, що вона казала правду, сонце після зведення споруди стало зникати в кінці яру справді на якісь секунди раніше звичайного, і* ***хоча*** *йшлося про втрату світла мізерну, про якісь там миттєвості,* ***але*** *ж факт залишався фактом...* [13, Т. 6, с. 368].

Складнопідрядні речення з підрядними **наслідковими** в малій прозі О. Гончара репрезентовані здебільшого конструкціями із застарілим наслідковим сполучником **аж:** *Вартові з делікатності повідверталися, але все одно чули то голос її, що лебедів щось ніжне, то голос його, повен жаги і пристрасті,* ***аж*** *не вірилось, що це ті ж самі вуста, які щойно лайку вивергали, тяжкі прокляття шпурляли всьому світові, тепер гарячим шепотом тануть, захлинаються ласкавістю солов'їною* [13, Т. 1, с. 527];

Трепетно голубила обома долонями щоки йому, ***аж*** *нестерпно було дивитися вартовим на ці розчуленості, дивитись, як, зблизившись лице в лице, уже плачуть вони обоє – і він, і вона* [13, Т. 1, с. 528]; *Крутої осадив свого коника перед незграбною хурою Михайла Івановича, блиснув білозубою усмішкою,* ***аж*** *дівчині жарко стало враз: звідти він, звідти!* [13, Т. 3, с. 517].

Складнопідрядних супровідних (приєднувальних) речень у виписаному нами фактичному матеріалі не трапилося, що дає підстави стверджувати їхню нетиповість для малої прози О. Гончара.

2.2. Складнопідрядні речення нерозчленованої структури в канві творів О. Гончара

Аналіз вибраних із малої прози О. Гончара складнопідрядних речень дає підстави стверджувати, що автор досить широко використовує конструкції нерозчленованої структури. З-поміж трьох типів речень нерозчленованої структури у творах письменника наявні всі.

Складнопідрядні речення з підрядними **присубстантивно-атрибутивними** частинами в творах О. Гончара репрезентовані здебільшого структурами зі сполучним словом **що**, підрядна частина яких пояснює іменник: *Вийшовши на пенсію, батько понудьгував трохи вдома, а потім знову попросився сторожувати в депо, живе, як і раніш, у своєму старосвітському* ***будиночку, що*** *приліпився на косогорі над яром, потроху теслярує вдома* [13, Т. 6, с. 367]; *Були ж бо й купальські ночі з радісними, буйними їх вогнями, з хлоп'ячим гасанням допізна у темних чорноярських хащах, був і перший* ***поцілунок, що*** *так опік тебе, хлопчака, тоді на самому дні яруги біля струмочка* [13, Т. 6, с. 369]; *А Кухаренків кінь тюпав далі на ті хмарні крайстепові* ***Карпати, що*** *вже обіймали небо* [13, Т. 3, с. 491]; *І як він, помилуваний, ступив від своєї смертної ями назустріч товаришам, друзям, командирам, назустріч їй, своїй безмірно* ***коханій, що,*** *розкинувши руки для обіймів, сяюча, бігла-летіла в щасливих сльозах до нього?* [13, Т. 1, с. 530].

Так само часто письменник використовує у своїх творах конструкції зі сполучним словом **який**: *Прикро, геть нікудишньо стало на душі, коли Петро Дем'янович підіймався крутим* ***узвозом, який*** *незабаром перейшов у ще крутішу стежку* [13, Т. 6, с. 375]; *Вона похитнулась, схопившись рукою за кахельний* ***камін, який*** *тільки й зберігся від цілої хати* [13, Т. 1, с. 482]; ***Онисько Артемович, який*** *взагалі ставився до природи досить агресивно, вирішив і цього разу витиснути з неї подвійну користь: у наповнені водою рисові чеки він запустив дзеркального коропа* [13, Т. 3, с. 413]; *Вся твоя країна дитинства лежить безмовна, посіріла, мов та Помпея, під нашаруванням свіжого мулу, під вагою притихлої, уже незрушної* ***грязюки, яка*** *щойно ревма ревіла цим Чорним яром* [13, Т. 6, с. 381]; *В давні літа Чорний яр, звісно, був населений відьмами та відьмаками, всякими щезниками, загадковими красунями – звабницями та схожими на ярмаркових конокрадів місцевими* ***демонами, які*** *в найтемніші купальські ночі справляли в задичавленім яру свої гульбища* [13, Т. 6, с. 367]; *Нічого собі калачі, — сказала дружина Михайла Івановича,* ***для якої*** *Ольга була не інакше, як жертва чиєїсь помсти* [13, Т. 3, с. 519]; *Виходжу надвір, минаю кошару,* ***в якій*** *глухо гуркотять вівці, і тихо свищу* [13, Т. 1, с. 479]; *Вона похитнулась, схопившись рукою за кахельний камін,* ***який*** *тільки й зберігся від цілої хати* [13, Т. 1, с. 482]; *Власне, поет чи, точніше, наростаюча слава його й покликала сюди Івана Оскаровича, людину по горло зайняту, перевантажену безліччю обов'язків, буденних клопітних* ***справ, які****, зрештою, до ніжних муз не мають аніякого стосунку* [13, Т. 6, с. 353];

Подеколи в текстах оповідань і новел письменник послуговується синонімічним до сполучного слова **який** поєднанням сполучника **що** із **особовим займенником**, таке поєднання розглядають як один сполучний засіб: *Те, що він називає об'єктом, якраз і є той Чорний яр, той стоклятий* ***яр, що на нього*** *люди Петра Дем'яновича свого часу повели наступ земснарядами* [13, Т. 6, с. 364]; *Чую, як з дрожем виходить з мене той* ***холод, що*** *ми* ***його*** *набралися в горах* [13, Т. 1, с. 480].

Речення зі сполучними словами **котрий, чий** у текстах малої прози О. Гончара трапляються зовсім рідко: *Бинти нам правили й за **рукавиці, котрі** ми розгубили, митарствуючи в проклятих скелях* [13, Т. 1, с. 479];

Складнопідрядні речення з підрядними присубстантивно-атрибутивними частинами в новелах і оповіданнях О. Гончара репрезентовані також структурами зі сполучними словами **де, звідки, куди,** причому конструкції зі сполучним словом **де** є досить поширеними: *У тому **місці, де** з часом мають з'явитися серед парку гойдалки, тир, атракціони та чортове колесо, горожани поки що бачать величезну вирву, лиш почасти заповнений котлован, у якому на сьогодні зібралося, може, сотні тисяч тонн важкої багнистої води, вірніше пульпи, що її женуть сюди із сусідніх цегелень* [13, Т. 6, с. 366]; *Коли мама згасала тут, з дня на день ждучи його повернення, до останнього виглядала, щоб ще раз побачитись, він у цей час, нічого не підозрюючи, розгулював з фотоапаратом по руїнах Геркуланума та Помпеї, споглядав решти **городищ, де** колись буяло життя, а потім умить все зникло раптово, кінецьсвітньо* [13, Т. 6, с. 377]; *Крім Петра Дем'яновича, небагатьом було відомо, що до того воно якраз і йдеться, так само як не всім випало знати історію цієї **Яружної**, **де** в тихих будиночках за царату влаштовувались явки революціонерів, а в одному з підвалів існувала навіть підпільна друкарня, – ці перекази ще в дитинстві чув від старших малий Гайдамака, і вони щораз виповнювали його душу почуттям гордощів* [13, Т. 6, с. 374]; *Петру Дем'яновичу тут кожен пагорб, кожне узвишшя й тераса здавна знайомі, на одному **згірочку, де** колись хлопчашня любила грати у волейбол, видно чималий натовп людей із лікарні, як завжди незвичні для ока у своїх сірих халатах, вони, жваво жестикулюючи, щось обмірковують, неспокійно вказуючи руками нагору, в бік навислої над яром споруди* [13, Т.6, с. 376]; *Ми то плазували в камінні, високо над шосе, то забиралися на самий **кряж, звідки** видно було ще далі — в тилу – всі батареї противника* [13, Т. 1, с. 480]; *Одне слово, запруду зведено, важке тіло висотної греблі лягло через увесь яр, а в горішню його частину цегельні заводи женуть і женуть пульпу, щоб способом*

гідронамиву заповнити відтятий сектор яруги, щоб твердь з'явилася на місці колишніх смітників, урвищ з буреломом, з вічною похмурістю ***хащ, куди*** *ще в допотопні часи князі ходили полювати вовків та вепрів* [13, Т. 6, с. 365]; *Минувши присадкувату, круглу, як пантеон,* ***споруду*** *трамвайного депо,* ***куди*** *ще малим йому доводилось бігати зустрічати батька після зміни, Водієві звелів зупинитись біля газетного кіоска на стародавній площі, забрукованій не за його пам'яті, – скільки Петро Дем'янович себе пам'ятає, брук тут уже був* [13, Т. 6, с. 372]. Значно рідше вживає письменник конструкції зі сполучним словом **коли:** *Та ось* ***одного осіннього дня, коли*** *вже рано сутеніло і вітер гнав уподовж колій мокре листя станційних осокорів, перед прибуттям поїзда зустрівся нам край перону самотній зсутулений пасажир із клунком через плече* [13, Т.6, с. 271]; *Сліпучий* ***день, коли*** *світяться стерні, а шляхом, що стелиться з нашого табору до найближчого містечка, артилерійські трудові наші коні тюпачать* [13, Т. 1, с. 518]; *Навіть у* ***таке свято, коли*** *всі готуються пити вино та співати пісень, він мусить бути при зброї, готовий щомиті вирушити будь-куди, як того вимагає служба* [13, Т. 1, с. 499].

Отже, присубстантивно-атрибутивні складнопідрядні речення є досить уживаними в творах О. Гончара, причому письменник однаково часто використовує як атрибутивно-поширювальні, так і атрибутивно-видільні складнопідрядні речення. Для поєднання предикативних частин у цих реченнях митець зазвичай використовує сполучні слова **що, який** (у різних відмінкових формах), рідше **де, куди, коли.**

З'ясувальні складнопідрядні речення, в яких головна частина характеризується семантичною і структурною неповнотою, а підрядна компенсує цю неповноту, репрезентовані в творах О. Гончара здебільшого структурами зі сполучниками **що, як**. Вони досить частотні: *Викликаючи час від часу "Симфонію",* ***передавали*** *їй,* ***що*** *треба* [13, Т. 1, с. 480]; *Гуменний з задоволенням* ***відзначив, що*** *боєприпасів ніхто не кинув* [13, Т. 1, с. 491]; *Стояв перед брилою, невідривно вивчаючи накарбований на ній розгонистий профіль молодої людини, і тоскне почуття втрати не покидало його, і дедалі певніше*

здавалось, що *саме таким, летючим, безстрашним, поривним, йому вже колись доводилось бачити поета в житті* [13, Т. 6, с. 363]; *А Горовому* ***здавалось, що*** *відповіді його плутані, нічого не варті, що він верзе якусь нісенітницю* [13, Т. 3, с. 410]; *А мені* ***здається, що*** *я стільки ж ішов до тебе після тої ночі* [13, Т. 1, с. 484]; *Ви* ***відчуваєте, як*** *та тисяча літ перемістилась перед нас?* [13, Т. 1, с. 484]; *Ідуть і* ***дивляться, як*** *підводиться з землі, пнеться до сонця, росте виноград, потоптаний, розстріляний тоді* [13, Т. 1, с. 484]; *П'ючи, він* ***бачив, як*** *"пан професор" обернувся і щось сказав мадярам* [13, Т. 1, с. 494].

Значно рідше в малій прозі О. Гончара у з'ясувальних складнопідрядних реченнях трапляються випадки використання сполучників **щоб,** сполучних слів **хто, який** у різних формах та **чому, доки**: *Віті Світличному дуже* ***хотілося, щоб*** *його рота співала найкраще* [13, Т. 1, с. 513]; *Він* ***не хотів, щоб*** *іноземці бачили його рану* [13, Т. 1, с. 492]; *Пан бог* ***видить, кого*** *я виглядаю!* [13, Т. 1, с. 478]; *Вони знають,* ***чому*** *"товариш старшина" тримає руку в пазусі!..* [13, Т. 1, с. 494]; *Тільки тепер я* ***помітив, який*** *подертий на мені був халат* [13, Т. 1, с. 479]; ***Скажіть,*** *на ласку,* ***який*** *з її мужа партизан?* [13, Т. 1, с. 480]; ***Чекаючи, доки*** *розшукають голову колгоспу, скульптор сидів на ганку біля контори і спокійно попивав добуту з валізи мінеральну воду* [13, Т. 3, с. 429].

Опорним словом у головній частині в таких реченнях у новелах і оповіданнях О. Гончара постають:

1) дієслова на позначення мовленнєвої діяльності: *Очевидно, він бажав цим* ***підкреслити, що*** *й без пояснень розуміє всю складність становища* [13, Т. 1, с. 485]; *Необережний,* ***хвалився*** *всім на роботі,* ***що*** *він чув* [13, Т. 1, с. 480]; *Ти* ***розповідаєш, як*** *краще добратись до млинів, і, скинувши рукавичку, подаєш руку на прощання* [13, Т. 1, с. 481];

2) дієслова на позначення розумової діяльності: *Гуменний* ***знав, що*** *тепер там залишилось тридцять вісім снарядів* [13, Т. 1, с. 486]; ***Маю гадку, що*** *це сама доля звела нас тутко* [13, Т. 1, с. 484]; *Звідки було знати,* ***що*** *під*

тією непоказною зовнішністю, під тим незграбним балахоном живе ніжна й вразлива душа поета… [13, Т. 6, с. 354];

3) дієслова на позначення сприймання, відчуття: *Ще здалека я* ***побачив, що*** *на вашому подвір'ї нема нічого* [13, Т. 1, с. 482]; ***Бачу, як*** *ти виходиш з своєї гірської оселі й дивишся вниз* [13, Т. 1, с. 478]; *Я теж* ***бачу, що*** *вона дивиться в інше* [13, Т. 1, с. 482]; ***Чуєте, як*** *лущать зелені спини гір, гріючись на сонці?* [13, Т. 1, с. 484]; *І в цю мить* ***відчув, як*** *щось тепле й неболюче розпливається в нього на грудях* [13, Т. 1, с. 491]; *Стояв перед брилою, невідривно вивчаючи накарбований на ній розгонистий профіль молодої людини, і тоскне почуття втрати не покидало його, і дедалі певніше* ***здавалось, що*** *саме таким, летючим, безстрашним, поривним, йому вже колись доводилось бачити поета в житті* [13, Т. 6, с. 363];

4) дієслова на позначення сподівання, віри: *Хлоп'я, якому, мабуть, не вперше тут доводилося мати справу з порушниками, не особливо, видно, й* ***сподівалось, що*** *ця з білими колесами машина зупиниться на його вимогу* [13, Т. 3, с. 473];

5) дієслова на позначення бажання: *Згадавши її тодішню розхвильованість, Петро Дем'янович мимовіль потамував усмішку,* ***не хотілось, щоб*** *її помітив водій* [13, Т. 6, с. 370];

6) предикативні прислівники з оцінним значенням: *Як це* ***гарно, що*** *ми будемо завжди разом!* [13, Т. 1, с. 484].

Займенниково-співвідносні складнопідрядні речення в малій прозі О. Гончара, як свідчить фактичний матеріал, найчастіше репрезентовані структурами зі вказівним словом **той** у різних родових, числових та відмінкових формах: *Лише осторонь маячать гуртиком у піднятих капюшонах дівчатка-школярки, здається, якраз* ***ті, що*** *вітали Івана Оскаровича вранці й для яких він був лише "прообраз"...* [13, Т. 6, с. 362]; ***Те, що*** *він називає об'єктом, якраз і є той Чорний яр, той стоклятий яр, що на нього люди Петра Дем'яновича свого часу повели наступ земснарядами* [13, Т. 6, с. 364]; *...ось ти і в ролі "весільного генерала", у ролі гостя на вшануванні* ***того, хто*** *з усіх*

учасників твоєї експедиції був, може найвидатнішим, був особою майже курйозною, іноді просто жалюгідною! [13, Т. 6, с. 353]; *Стрекочуть кінокамери, фіксуючи твоє прибуття, уже ти опиняєшся серед поетової рідні, мимоволі стаєш* ***тим, ким*** *тебе хоче бачити цей рибальський край* [13, Т. 6, с. 354]; *Для всіх, що тут зібралися, ти не лише бувалий полярник, герой Антарктиди, у людській уяві ти постаєш ще й задушевним другом поета,* ***тим, хто*** *підтримував його в незвичних умовах експедиції, не раз його підбадьорював, полегшував йому існування, і він тобі, може першому довірливо читав — під завивання полярної ночі — свої натхненні рядки* [13, Т. 6, с. 354];

Рідше трапляються конструкції зі співвідносними словами **там, туди:** *Не тямлячи себе, рушив кудись навмання, сліпма почвалав берегом, доки не опинився біля баркаса,* ***там, де*** *мріяв розмовляти в цей вечір з нею...* [13, Т. 3, с. 427]; *І в таку свіжу березневу рань, коли лід на річці, здірчавівши, вже лунко й весело потріскує, а на островах майже по — весняному червоніють краснотали, маєш стрімголов мчатись* ***туди, де*** *ждуть тебе самі прикрощі, службові клопоти,* ***де*** *знов розплутуватимеш конфлікти, даватимеш комусь нагінки, знову і знов миритимеш своїх комунальників у їхніх безкінечних чварах із цегельними заводами* [13, Т. 6, с. 372].

Спорадично автор використовує складнопідрядні займенниково-співвідносні речення зі вказівним займенником **такий:** *Далі епізод був* ***такий, що*** *слухачі мусили б хоч-не-хоч заусміхатись, проте обличчя в усіх кам'яні і тільки ще напруженіше дивляться аж із дюн на тебе* [13, Т. 6, с. 359]. Займенниково-співвідносні складнопідрядні речення з іншими вказівними словами у виписаному фактичному матеріалі нам не трапилися.

З-поміж складнопідрядних речень, частини яких об’єднані підрядним займенниково-співвідносним зв’язком, розрізняються складнопідрядні речення 1) корелятивно-уточнювальні; 2) напівкорелятивні; 3) некорелятивні.

Корелятивно-уточнювальними реченнями називаються такі, у яких синтаксичний зв’язок головної і підрядної частин ґрунтується на корелятивній парі типу **той – хто, той – що, такий – який, там – де, туди – куди, так – як,**

підрядна ж частина повністю уподібнюється за своєю семантикою значенню співвідносного слова: *Петро Дем'янович взяв трубку і, ввімкнувши лампу торшера, став слухати, кидаючи зрідка репліки* ***туди, звідкіль*** *телефонували* [13, Т. 6, с. 364].

Складнопідрядними реченнями напівкорелятивної будови є такі, в яких підрядна частина приєднується до головної за допомогою сполучників типу **що, щоб, мов, немов, ніж, наче, неначе та ін**. і в головній частині наявне співвідносне слово ад'єктивної або адвербіальної семантики, внаслідок чого порушується загальноприйнятий принцип кореляції: *Подивилася* ***так, мовби*** *на нього впало невідворотне лихо* [13, Т. 3, с. 487]; *Вже здавна* ***так*** *повелося,* ***що*** *цей день завершується приходом у гості до поставчан, таких же засмаглих, жилавих виноградарів та хліборобів* [13, Т. 1, с. 503].

Складнопідрядними реченнями некорелятивної будови слід вважати такі, головна частина яких уміщує семантично спустошене слово ***те,*** діапазон сполучуваності якого необмежений: *Ще вони гомоніли після цього про горох, міркували з сміхом, чи можна з гороху спекти українську паляницю, заохочували до цих жартів і Кресафта, але він мовчав, чманів понуро, думки його були все про* ***те, як*** *обіцяв людям на зборах у присутності Другого і як йому повірено було тоді* [13, Т. 3, с. 489]; *Вимагаєш пояснень, скажімо, за самовільну відлучку, а він, поблискуючи сліпими від сонця окулярами, щось там белькоче, шепелявить, не вміючи до ладу зліпити навіть* ***те, що*** *має за душею* [13, Т. 6, с. 353]; *Тепер до свідомості іноземців уже, здається, дійшло* ***те, що*** *своїм порятунком вони завдячують цьому юнакові* [13, Т. 1, с. 491]; *Наче передчували* ***те, що*** *вже насувалось* [13, Т. 1, с. 528]; *Він явно зараз пишався* ***тим, що*** *був колись у російському полоні* [13, Т. 1, с. 486].

2.3. Багатокомпонентні складнопідрядні речення в творах О. Гончара

Складнопідрядне речення з кількома підрядними є багаторівневою конструкцією, що складається з трьох і більше предикативних частин, які поєднуються між собою зв'язками сурядності / підрядності. За характером взаємодії підрядних частин з головною виділяють три типи складнопідрядних речень з кількома підрядними: 1) конструкції із супідрядністю; 2) конструкції з послідовною підрядністю; 3) конструкції мішаного типу (з супідрядністю та послідовною підрядністю).

У малій прозі О. Гончара виявлено багатокомпонентні складнопідрядні речення всіх їхніх різновидів, що, залежно від способів моделювання, поділяються на кілька різновидів.

Найчастіше письменник послуговується трикомпонентними складнопідрядними реченнями із **послідовною підрядністю:** *Вони бачили,* ***який*** *смерч вогню загуляв саме там,* ***куди*** *вони тікали всім табуном* [13, Т. 1, с. 491]; *Чую,* ***як*** *з дрожем виходить з мене той холод,* ***що*** *ми його набралися в горах* [13, Т. 1, с. 480]; *Петро Дем'янович раптом ловить себе на думці,* ***що*** *добре було б,* ***якби*** *на об'єкті цього разу взагалі обійшлися без нього* [13, Т. 6, с. 372]; *Треба сказати, що* ***коли*** *Онисько Артемович на якусь із таких нарад не з'являвся,* ***то*** *всі голови колгоспів почували його відсутність* [13, Т. 3, с. 414]; *Лише дідок,* ***що*** *побував у Катеринославській губернії тоді,* ***коли*** *Гуменного ще й на світі не було, не впадав у розпач* [13, Т. 1, с. 489]; *Аж не віриться Ілонці,* ***що*** *така хоробра людина сидить зараз в її хаті, схилившись над паперами, не звертаючи ніякої уваги на чорняву бистрооку пустунку,* ***що*** *раз у раз шастає попідвіконню* [13, Т. 1, с. 500]; *Ви гадаєте,* ***що*** *я не помітив,* ***куди*** *ви шугнули після обіду?* [13, Т. 1, с. 512]; *Бачу вже їх не забиті снігами, а зелені, пишні, зігріті весняним сонцем,* ***коли*** *полонини, як сині озера, зацвітають тим першим цвітом весни,* ***що*** *по-вашому зветься – небовий ключ* [13, Т. 1, с. 484]. На основі чого можемо стверджувати,

що складнопідрядні речення з послідовною підрядністю – найпродуктивніший тип конструкцій у художніх творах О. Гончара. Семантико-синтаксичні відношення між головною і підрядними частинами досить різні: **з'ясувальні, власне означальні, способу дії, мети, часу.** Це пояснюється тим, що художнє мовлення письменника є структурованим, чітким і логічним.

Висловлена думка набуває конкретики. Послідовна підрядність допомагає авторові завершити своє висловлювання, сказати про все, але при цьому не загромаджувати художній текст розлогими конструкціями.

Характерними для новел і оповідань письменника є також складнопідрядні **речення з однорідною супідрядністю,** зазвичай вони мають по три предикативні частини – одну головну і дві однорідні супідрядні: ***Доки*** *ми муштруємось на плацу,* ***доки,*** *впріваючи під нещадним сонцем, вицибуємо, мов гусаки, сюди-туди, в'язень з гауптвахти невідривно стежить за нами* [13, Т. 1, с. 523]; *Чи не про щось таке мріялось у пітьмі студентського гуртожитку,* ***коли*** *після шарпанини дня падала вночі на подушку, не знаходячи і в постелі рятунку від навали роздумів, сумнівів, млостивих студентських рефлексів,* ***коли*** *горіла душа від палаючих кривд неподіленого кохання?* [13, Т. 3, с. 513]; *Не можуть вони спокійно дивитися,* ***як*** *мучиться він,* ***як*** *оце, може, їхня свобода розцвітається по воді юнаковою кров'ю…* [13, Т. 1, с. 494]; *Закільцьованих пускаєш з руки в роздолля моря й небес, в оту безкордонну синяву та блакить, пускаєш і таке маєш враження,* ***що*** *не буде їм смерті, твоїм птахам,* ***що*** *злітають вони з твоєї долоні на вічне життя* [13, Т. 3, с. 513]; *В такій атмосфері, гарячій, щодень роздмухуваній,* ***коли*** *в дію непередбачено вступили нові сили,* ***коли*** *життя Діденкове вже, як соломину, закрутило бурями інших пристрастей, – справу його розглядав військовий трибунал* [13, Т. 1, с. 526];

З втішним фіглярством він розповідав Гуменному, ***які*** *там, у далекій губернії, були хороші дівчата,* ***які*** *молодиці* [13, Т. 1, с. 489]; *Петро Дем'янович відчув на душі знайоме потепління,* ***бо*** *ж не сторонній,* ***бо*** *ж і для нього трудовий стаж починався звідси* [13, Т. 6, с. 372].

Натомість речення з неоднорідною супідрядністю та супідрядністю змішаного типу (однорідною й неоднорідною) у малій прозі О. Гончара майже не трапляються.

Уживаними у малій прозі О. Гончара постають також складнопідрядні багатокомпонентні речення **змішаного типу,** що поєднують у собі супідрядність і послідовну підрядність. Вони репрезентовані трьома різновидами, що є однаково вживаними:

1) з послідовною підрядністю та однорідною супідрядністю (II рівень): *Ніби не чує, **як** вона розповідає комусь, сміючись, про нього, про те, **який** він унадливий, **як** він напрошувався до неї зі своїм важким ведмідькуватим коханням* [13, Т 3., с. 426]; *І можна уявити, **який** настрій охопив Артеменка, **коли** після пекла плацдарму, після хмурості й пригніченості наших подальших важких переходів у скелястих горах, з їхніми вітрами, бурями, з якимись не по-весняному студеними й справді мовби чорними дощами, нарешті якогось там дня визирнуло сонце, й потеплішало враз, і перед очима нам сяйнула в долинах біло пінна повінь розквітлих словацьких садків!* [13, Т. 1, с. 540]; *Надто ж манило його сюди, **доки** мати була жива, **бо** тільки тут після всіх перевантаг та стресів міг він почути слово справжнього співчуття, **бо** тільки тут було називано його, дорослого, іменням зменшеним, пестливим, дарувалось йому слово безмежної ласки, **за яку** ніколи не вимагалось відплати* [13, Т. 6, с. 374];

2) з однорідною супідрядністю (I рівень) та послідовною підрядністю: *Розповідались не легенди, а дивовижна в своїй неймовірності правда, **коли** навіть хворі з лікарні, **що** на горбах, кинулись були до Чорного яру рятувати людей, **як** з очима, повними жаху, виносили вони на пагорби малечу із дитсадка, кутаючи дітей у свої шорсткі лікарняні халати, пригортаючи до грудей тих на смерть переляканих найменших низових людей* [13, Т. 6, с. 380]; ***Хоча** йому й зараз ще не до кінця віриться, **що** все це відбувалося в реальності, а не вві сні, відбувалося з ним і що це його перевертом несло в потоці багнюки в якісь безвісті, **де** він гинув...* [13, Т. 6, с. 379]; *Буйними барвами солдатська уява малювала, **як** безрадісно жилося за нелюбом молодій жінці і **як** потім*

збурунилась їй душа, коли побачила оцього білявого артилериста, ***що*** *шляхом на водовозці проїжджав…* [13, Т. 1, с. 524]; *І найбільше Артеменка зараз непокоїло,* ***чи*** *вдалося їй самій уникнути небезпеки,* ***чи*** *не схопили її ті п'яні, озвірілі салашисти,* ***що*** *кувалдами добивали біля кузні наших поранених* [13, Т. 1, с. 539];

3) з неоднорідною супідрядністю (І рівень), послідовною підрядністю та однорідною супідрядністю (ІІ рівень): *А тепер ось,* ***коли*** *ти зробив усе,* ***щоб*** *переінакшити той яр,* ***щоб,*** *порозганявши всіх забобонних щезників, влаштувати на рукотворній тверді культурний майданчик, місце відпочинку трудящих,* ***то хіба*** *ж не прикро переконатись,* ***як*** *навіть близькі люди часом зустрічають твою ініціативу нерозумінням та холодом* [13, Т. 6, с. 367];

4) з послідовною підрядністю та неоднорідною супідрядністю (ІІ рівень): *Здається, він був* ***певен, що*** *той,* ***кому*** *треба, зараз бачить,* ***як*** *він крокує вночі по ріллі, не спить, цікавиться станом справ на місцях* [13, Т. 3, с. 474].

Висновки до розділу 2

Олесь Гончар у текстах своїх оповідань і новел широко послуговується складнопідрядними реченнями різних типів, але низка використовуваних у них сполучних засобів значно вужча від усієї кількості можливих.

Досить уживаними в розгляданих творах є конструкції нерозчленованої структури. З-поміж трьох типів речень нерозчленованої структури в малій прозі письменника наявні всі. Складнопідрядні речення з підрядними присубстантивно-атрибутивними частинами репрезентовані здебільшого структурами зі сполучними словами **що, який,** значно рідше – зі сполучними словами **котрий, чий**. Нерідко складнопідрядні речення з підрядними присубстантивно-атрибутивними частинами репрезентовані структурами зі сполучними словами **де, звідки, куди, коли.** Займенниково-співвідносні складнопідрядні речення в малій прозі О. Гончара найчастіше репрезентовані

конструкціями симетричної структури зі співвідносним словом **той,** асиметричної структури зі співвідносними словами **так**, **те**. З`ясувальні складнопідрядні речення представлені здебільшого структурами зі сполучниками **що**, **як,** вони досить частотні. Зрідка трапляються випадки використання сполучника **щоб** та сполучних слів **хто, який, чому, доки.**

У текстах оповідань та новел О. Гончара так само трапляються майже всі різновиди складнопідрядних речень розчленованої структури. Не характерними постають лише складнопідрядні супровідні (приєднувальні) речення. Складнопідрядні речення часу репрезентовані здебільшого їхнім семантичним різновидом – реченнями з семантикою одночасності. Формовані вони сполучними словами **коли, доки** та сполучниками **коли…то, як**. Складнопідрядні речення з підрядними умови у малій прозі О. Гончара представлені майже однаково обома семантичними різновидами – реальної умови та ірреальної умови. Перші формовані зазвичай сполучниками **якщо, якщо… то, коли,** другі – сполучником **якби.** Складнопідрядні речення з підрядними мети в аналізованих творах О. Гончара репрезентовані здебільшого структурами зі сполучником **щоб,** з підрядними причини – структурами зі сполучником **бо,** з підрядними місця – конструкціями зі сполучним словом **де**. Складнопідрядні речення з підрядними порівняльними у малій прозі письменника репрезентовані здебільшого структурами зі сполучниками **наче, мовби, мов, як наче.** Складнопідрядні речення з підрядними допустовими досить продуктивні в розгляданих творах О. Гончара. Предикативні частини в них поєднані сполучниками **хоч, хоч би… а, хоча… але** та сполучнослівною єдністю **скільки не**. Складнопідрядні речення з підрядними наслідковими в оповіданнях та новелах О. Гончара репрезентовані структурами зі сполучником **аж.**

У новелах та оповіданнях О. Гончара виявлено багатокомпонентні складнопідрядні речення всіх їхніх різновидів. Найчастіше письменник послуговується складнопідрядними багатокомпонентними реченнями з послідовною підрядністю. Зазвичай такі структури трикомпонентні.

Уживаними постають також складнопідрядні багатокомпонентні речення з однорідною супідрядністю**.** Вони так само мають по три предикативні частини – одну головну і дві однорідні супідрядні. Натомість складнопідрядні речення з неоднорідною супідрядністю та супідрядністю змішаного типу (однорідною і неоднорідною) нехарактерні для текстів малої прози О. Гончара.

Часто використовує О. Гончар і складнопідрядні багатокомпонентні речення змішаного типу, що поєднують у собі супідрядність і послідовну підрядність. Вони репрезентовані чотирма різновидами, що є однаково вживаними: з послідовною підрядністю та однорідною супідрядністю (II рівень); з однорідною супідрядністю (I рівень) та послідовною підрядністю; з неоднорідною супідрядністю (I рівень), послідовною підрядністю та однорідною супідрядністю (II рівень); з послідовною підрядністю та неоднорідною супідрядністю (II рівень).

ВИСНОВКИ

Складнопідрядні речення завжди були і залишаються об’єктом пильної уваги дослідників. Сучасні мовознавці визначають складнопідрядне речення як речення, де предикативні частини граматично залежні одна від одної: одна з них виступає головною, а інша – підрядною, тобто залежною від першої, підпорядкованою їй. Отже, речення, що складається з двох або більше предикативних частин, поєднуваних підрядним зв’язком у єдине структурне, семантичне та інтонаційне ціле за допомогою сполучників підрядності або сполучних слів та інших граматичних засобів, виступає складнопідрядним.

За формально-граматичними особливостями виокремлюють складнопідрядні речення нерозчленованої та розчленованої структури.

У перших підрядна частина пояснює одне слово в головній частині, а в других – всю головну частину. Складнопідрядні речення нерозчленованої структури представлені трьома семантико-синтаксичними різновидами – присубстантивно-атрибутивними, займенниково-співвідносними та з’ясувальними; розчленованої структури – часовими, умовними, цільовими, причиновими, просторовими, порівняльними, допустовими, наслідковими, супровідними (приєднувальними) конструкціями.

О. Гончар послуговується в своїх творах складнопідрядними реченнями всіх типів, окрім супровідних (приєднувальних), проте частотність їхнього вживання неоднакова. Крім того, письменник використовує обмежену кількість сполучників у складнопідрядних реченнях.

З-поміж трьох типів речень нерозчленованої структури у творах письменника наявні всі. Складнопідрядні речення з підрядними присубстантивно-атрибутивними частинами в оповіданнях та новелах О. Гончара репрезентовані здебільшого структурами зі сполучними словами **що, який, де, куди, звідки, коли.** Займенниково-співвідносні складнопідрядні речення в малій прозі письменника здебільшого представлені конструкціями

симетричної структури із співвідносним словом **той,** асиметричної структури зі співвідносними словами **так**, **те.** Зрідка О. Гончар вживає конструкції симетричної структури зі співвідносними словами **там, туди,** спорадично зі словом *такий*. З`ясувальні складнопідрядні речення досить частотні в оповіданнях і новелах О. Гончара, переважно це конструкції зі сполучниками **що, як,** зрідка зі сполучником **щоб** та сполучними словами **хто, який, чому, доки.**

Складнопідрядні речення розчленованої структури у творах О. Гончара репрезентують конструкції зі значенням часу, умови, мети, причини, місця, порівняння, допусту, наслідку.

У складнопідрядних реченнях часу О. Гончар здебільшого вживає сполучні слова **коли, доки** та сполучники **коли…то, як**. Складнопідрядні речення умови репрезентовані структурами зі сполучниками **якщо, якщо… то, коли, якби.** Складнопідрядні речення з підрядними мети О. Гончар будує, використовуючи сполучник **щоб**. Складнопідрядні речення з підрядними причини у творах письменника репрезентовані лише структурами зі сполучником *бо*. Складнопідрядні речення з підрядними місця представлені конструкціями зі сполучним словом **де**. Складнопідрядні речення з підрядними порівняльними у творах О. Гончара репрезентовані здебільшого структурами зі сполучним словами **наче, мовби, мов, як наче.** Досить продуктивні у малій прозі О. Гончара складнопідрядні речення з підрядними допустовими, що побудовані з використанням сполучників **хоч, хоч би… а, хоча… але** та сполучно-слівної єдності **скільки не**. Складнопідрядні речення з підрядними наслідковими в аналізованих творах О. Гончара репрезентовані здебільшого структурами зі сполучником **аж**.

Багатокомпонентні складнопідрядні речення у творах О. Гончара представлені всіма їхніми різновидами: 1) із послідовною підрядністю (вони найчастотніші і зазвичай трикомпонентні), 2) змішаного типу, що репрезентовані чотирма різновидами: з послідовною підрядністю та однорідною супідрядністю (II рівень); з однорідною супідрядністю (I рівень) та

послідовною підрядністю; з неоднорідною супідрядністю (I рівень), послідовною підрядністю та однорідною супідрядністю (II рівень); з послідовною підрядністю та неоднорідною супідрядністю (II рівень); 3) з супідрядністю, що представлені переважно трикомпонентними конструкціями з однорідною супідрядністю.

Складнопідрядні речення у творах О. Гончара забезпечують раціональність побудови тексту на семантичному рівні. Завдяки цьому вони допомагають формувати структурну цілісність твору, пов'язуючи між собою його змістові відрізки. Такий прийом посилює стилістичний ефект і породжує експресію на синтаксичному рівні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Арделян М. В. Складнопідрядні просторово-ототожнювальні речення в сучасній українській мові : автореф. дис. … канд. філол. наук : 10.02.01. Харків, 2002. 32 с.
2. Бабайцева В. В., Максимов Л. Ю. Синтаксис. Пунктуация : учеб. пособие. Москва : Просвещение, 1987. 256 с.
3. Бабаскина Е. Г Структура семантики и статус конструкций сложносочиненных предложений. *Личность. Культура. Общество.* 2008. № 2. С. 339–342.
4. Бевзенко С. П. Структура складного речення в українській мові : навч. посіб. Київ : КДПІ, 1987. 80 с.
5. Валгина Н. С. Сложноподчиненное предложение в современном русском языке : учеб. пособие. Москва : Московский полиграфический институт, 1971. 83 с.
6. Венжинович Н. Ф. Сучасна українська літературна мова : навч. посіб. Київ : Знання, 2008. 304 с.
7. Вихованець І. Р. Семантико-синтаксична структура речення : монографія / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський. Київ : Наукова думка, 1983. 219 с.
8. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. Київ : Наукова думка, 1992. 224 с.
9. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис : підручник. Київ : Либідь, 1993. 368 с.
10. Від звука до тексту : аналіз мовних одиниць різних рівнів : навч. посіб. / за ред. А. А. Силки. Суми : Університетська книга, 2016. 348 с.
11. Волох О. Т. Сучасна українська літературна мова : підручник. Київ : Вища школа, 1986. 200 с.
12. Гладров В. О. Функциональный анализ сложноподчиненных

предложений. *Коммуникативно-смысловые параметры грамматики и текста*: сб. статей, посвященных юбилею Г. А. Золотовой. Москва : Эдиториал УРСС, 2002. С. 254–267.

13. Гончар О. Т. Твори : у 7 т. Київ : Дніпро, 1987–1988. Т. 1. 549 с. ; Т. 3. 557 с. ; Т. 6. 703 с.

14. Городенська К. Г. Деривація синтаксичних одиниць : монографія. Київ: Наукова думка, 1991. 192 с.

15. Грищенко А. П. Складнопідрядні речення з підрядними означальними. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис. / за заг. ред. І. К. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1972. С. 332–343.

16. Грищенко А. А. Синтаксис. *Украинская граматика* / В. М. Русановский, М. А. Жовтобрюх, Е. Г. Городенская, А. А. Грищенко. Київ : Наукова думка, 1986. С. 252–338.

17. Єрмоленко С. Я. Синтаксис і стилістична семантика. Київ : Наукова думка, 1982. 210 с.

18. Єршова Н. Ю. Складнопідрядне речення означального типу в науковому стилі / Н. Ю. Єршова, О. О. Соколова. *Філологічні студії. Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету*. 2013. Вип. 9. С. 46–50. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/PhSt_2013_9(2)__9.

19. Жовтобрюх М. А. До історії синтаксичних конструкцій на означення суб'єкта дії в українській мові. *Мовознавство.* 1988. № 2. С. 51–57.

20. Загнітко А. П. Теоретична граматика української мови. Синтаксис : монографія. Донецьк : ДонНУ, 2001. 662 с.

21. Заоборна М. С. Порівняльні конструкції в системі складнопідрядного речення української мови. Тернопіль : Підручники і посібники, 2001. 28 с.

22. Золотова Г. А. Коммуникативная грамматика русского языка / Г. А. Золотова , Н. К. Онипенко, М. Ю. Сидорова. Москва : Филологический факультет МГУ им. М. В. Ломоносова, 1998. 528 с.

23. Каранська М. У. Синтаксис сучасної української літературної мови : навч. посіб. Київ : НМК ВО, 1992. 400 с.

24. Козакова Л. Н. Мотивний аналіз наративного дискурсу малої прози О. Т. Гончара. *Вісник КНУ ім. Т. Г. Шевченка.* 2003. № 14. С. 35–38.

25. Кротевич Є. В. Будова складнопідрядного речення : стенограма лекції. Львів : Видавництво Львівського університету, 1951. 31 с.

26. Кручинина И. Н. Сложноподчиненные предложения нерасчлененной структуры. Русская грамматика : в 2 т. Москва : Наука, 1980. Т. 2 : Синтаксис. С. 467–539.

27. Крючков С. Е. Современный русский язык. Синтаксис сложного предложения / С. Е. Крючков, Л. Ю. Максимов. Москва : Просвещение, 1977. 192 с.

28. Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови. Синтаксис : підручник. Київ : Радянська школа, 1965. 283 с.

29. Латышева А. Н. Три стратегии построения сложноподчиненных предложений как реализация разных коммуникативных структур. *Русский язык: исторические судьбы и современность* : материалы междунар. конгресса исследователей русского языка / общ. ред. М. Л. Ремнёвой и А. А. Поликарпова. Москва : Издательство МГУ, 2001. С. 211–212.

30. Лелюк О. О. Прагматичні типи складнопідрядних речень із підрядним компонентом причини (на матеріалі сучасної української художньої прози). *Лінгвістичні дослідження*. 2016. Вип. 42. С. 44-51. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpkhnpu_lingv_2016_42_9.

31. Ломакович С. В. Займенниково-співвідносні речення в сучасній українській мові : дис. … канд. філол. наук: 10.02.01. Тернопіль, 1993. 382 с.

32. Максимов Л. Ю. Многомерная классификация нерасчлененных сложноподчиненных предложений (на материале современного русского литературного языка) : монографія : Пятигорск : СГУ, 2011. 680 с.

33. Мараховська В. Г. Типи складнопідрядних речень з підрядними прикомпаративними : дис. … канд. філол. наук : 10.02.01. Горлівка, 1998. 192 с.

34. Мельник Ю. П. Когнітивне моделювання складнопідрядного речення. *Нова філологія.* 2012. Вип. 52. С. 121–124.

35. Омельчук С. Робота з текстом художнього стилю у процесі вивчення складнопідрядного речення. *Українська література в загальноосвітній школі*. 2009. № 7–8. С. 54–55.

36. Пономарьова Л. В. Семантико-граматичні типи власне прислівних складнопідрядних речень : автореф. дис. … канд. філол. наук : 10.02.01. Дніпропетровськ, 2002. 20 с.

37. Поспєлов М. С. Складнопідрядне речення і основні особливості його будови. *Українська мова в школі.* 1953. № 1. С.23–28.

38. Пура Я. О. Вивчення мовностилістичних особливостей новели О. Гончара "Соняшники". *Українська мова і література в школі.* 1967. № 2. С. 41–45.

39. Ричагівська Ю. Є. Структурно-семантичні параметри складного речення в поетичному мовленні : автореф. дис. … канд. філол. наук : 10.02.01. Луцьк, 2009. 20 с.

40. Складнопідрядні речення. Сучасна українська мова. Синтаксис. підручник / за ред. А. К. Мойсієнка. Київ : Знання, 2013. С. 186–206.

41. Скоропада О. А. До історії вивчення підрядних сполучників в означальних реченнях : зб. наук. праць. Львів, 1957. Кн. 2. С. 94–111.

42. Слинько І. І. Синтаксис сучасної української мови. Проблемні питання : навч. посіб. / І. І. Слинько, Н. В. Гуйванюк, М. Ф. Кобилянська. Київ : Вища школа, 1994. 670 с.

43. Сологуб Н. М. Синтаксична організація і ритмічність прози О. Гончара. *Мовознавство.*1998. № 1. С. 35–40.

44. Формановская Н. И. Стилистика сложного предложения. Москва : Русский язык, 1978. 239 с.

45. Христіанінова Р. О. Складнопідрядні речення в сучасній українській літературній мові : монографія. Київ : Інститут української мови; Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012. 368 с.

46. Христіанінова Р. О. Традиційні й нові класифікації складнопідрядних речень. *Українська мова і література в школі*. 2010. № 1. С. 35–38.

47. Христіанінова Р. О. Складнопідрядні речення, побудовані з використанням техніки "підрядного приєднання". *Українська мова*. 2009. № 1. С. 3–14.

48. Христіанінова Р. О. Складнопідрядні речення : ядро – периферія : X Международная конференция по функциональной лингвистике "Функционирование русского и украинского языков в эпоху глобализации" : сборник научных докладов. Симферополь : Доля, 2003. С. 348–349.

49. Христіанінова Р. О. Підрядний зв'язок як визначальний елемент структури складнопідрядного речення. *Українська мова.* 2007. № 1. С. 20–29.

50. Чередниченко І. Г. Складнопідрядні речення в сучасній українській мові : спецкурс для студентів філологічних факультетів. Чернівці : ЧДУ, 1959. 134 с.

51. Шевчук С. В. Сучасна українська літературна мова : навч. посіб. / С. В. Шевчук, О. О. Кабиш, І. В. Клименко. Київ : Алерта, 2011. 544 с.

52. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови : підручник. Київ : Видавничий центр "Академія", 2004. 408 с.

53. Шульжук К. Ф. Семантична структура складного багатокомпонентного речення . *Мовознавство.* 1987. № 6. С. 11–16.

54. Akhmanova O. et. al. Syntax : Theory and Method. Moscow, 1972. 204 p.

55. Bellert I. On the logico-semantic structure of utterances. Wrocław, etc. 1972. 312 p.

56. Bryant M. A. Functional English Grammar. N. Y., 1945. 112 p.

57. Close R. A. A Reference Grammar for Students of English. Ldn., 1977. 74 p.

58. Curme G. O. A Grammar of the English Language. Boston. N.Y., 1935. 311 p.

59. Dixon R. M. W. A new Approach to English grammar on semantic principles.

New York & Oxford : Oxford Univ. Press, 1991. 398 p.

60. Eisenberg P. Grundriβ der deutschen Grammatik. Band 2 : Der Satz. Stuttgart : Stuttgart – Weimar, 2004. 564 s.

61. Gramatyka współczesnego języka polskiego. *Morfologia* / pod red. R. Grzegorczykowej, R. Laskowskiego, H. Wróbla. Warszawa : Wydawnictwo naukowe PWN, 1998. 634 s.

62. Mluvnice češtiny. Skladba. Praha : Academia, 1987. 748 s.

63. Podręczna gramatyka języka polskiego. Warszawa : Wydawnictwo naukowe PWN, 2010. 335 s.

64. Fries Ch. C. The Structure of English. N. Y., 1952. 284 p.